

Kleur voor Tilburgs laken

Lakenververijen in stad en meierij van Den Bosch en in Breda in de zeventiende eeuw

Leo Adriaenssen

INLEIDING

In Tilburg en de naastbijgelegen steden is in de zeventiende eeuw geprobeerd lakenbewerkingsindustrieën op te zetten. Met name op het gebied van het verven zijn er activiteiten ontplooid. In dit artikel wordt nagegaan in hoeverre in de economische periferie van Tilburg een Noord-Brabantse verfijverheid kon gedijen. Deze profiteerde trouwens ook van de wollen-lakenproductie in Oisterwijk en Geldrop en bovendien waren er meer productiecentra, want in 1638 noemden de Bossche lakenkopers Tilburg, Oisterwijk, Helmond, Boxtel en Eindhovenⁱ, terwijl de Hollandse drapeniers in 1647 als zuidelijke concurrenten van fijne lakens Tilburg, Eindhoven, Eersel, Geldrop en Boxtel aanmerkten.ⁱⁱ De Staats-Brabantse wolweverij was een meierijsse aangelegenheid. Bergen op Zoom werkte tegen 1600 met stimuleringsmaatregelen aan een *revival* van het wolwerk, waarvan de vergane glorie nog vers in de herinnering lag, maar het was vergeefse moeite.ⁱⁱⁱ De ververijen in die stad zullen in deze studie derhalve onbesproken blijven. Breda maakte later een met Bergen op Zoom vergelijkbare ontwikkeling door, maar de plaatselijke ververij dreef op Tilburgs laken en wordt daarom wel behandeld.

Hoewel ook Eindhoven, Helmond en Breda middeleeuwse lakenverfradities hadden, wordt alleen die van 's-Hertogenbosch besproken, enerzijds omdat het relatief rijke Bossche archiefmateriaal een indruk geeft van de technologische en commerciële veranderingen in de veredelingsindustrie, anderzijds omdat de textielnijverheid aldaar eng verstrengeld raakte met het belangrijkste lakenproductiecentrum, Tilburg.

Doordat er zo goed als geen vooronderzoek heeft plaatsgevonden, wordt hierna veel plaats ingeruimd voor verslaglegging van het archiefonderzoek. Het ontbreken van seriële bronnen (de Bossche wouwaccijns werd bijvoorbeeld in de zeventiende eeuw niet meer geheven) en de bijna volledige ontstentenis van bedrijfsarchieven leidt er toe dat soms moet worden volstaan met het geven van impressies. Meer lokaal-historisch onderzoek zal naar verwachting de contouren niet verder aanscherpen, maar slechts enkele witte plekken invullen.

Toch is het mogelijk een ontwikkelingsgeschiedenis van de Staats-Brabantse lakenververij te schetsen, mits deze wordt geplaatst in het kader van de verhouding tussen de Hollandse handel en de Tilburgse productie en van de concurrentiestrijd om de veredeling. Blijken zal, dat de Hollanders ter bescherming en bevoordeling van hun appretisenijverheid een protectionistisch beleid ontwikkelden en bovendien de politieke onmondigheid van Staats-Brabant misbruikten door de regio gelijke handelsrechten te onthouden.

§ 1: TILBURG EN 'S-HERTOGENBOSCH OP EEN KRUISPUNT

Het begin van de zeventiende eeuw ontstond een innige arbeidsdelingsverhouding tussen Tilburg en 's-Hertogenbosch. Van door Bossche kooplieden geleverde wol werden in het overwegend agrarische Tilburg lakens geweven, die veelal in de stad werden bereid en geveerd, soms in opdracht van dezelfde wolhandelaars. Wanneer het Tilburgse laken meer betekenis kreeg dan boerenbijproduct en het lakenmaken begon uit te groeien tot een bedrijfstak van betekenis, kan niet worden vastgesteld; de schaarse archiefbronnen vertellen slechts dát er lakens werden geweven voor 1600.^{iv} Maar verschillende signalen wijzen er op dat de Tilburgse *boom* nog voor het Twaalfjarige Bestand inzette: Tilburgse lakens werden in 1603 opgenomen in de Hollandse licenttarieven^v, het lakenbereidersambacht van Antwerpen verklaarde in 1660 dat de Tilburgse lakens al zeker zeventig jaar lang een belangrijke handelswaar vormden^{vi} en een golf van tien octrooien voor volmolens in de meierij van 's-Hertogenbosch werd aangevoerd door watervolmolens in Moergestel in 1599 en Heukelom in 1602^{vii}, plaatsen in de onmiddellijke nabijheid van Tilburg. Al in 1604 was er in Tilburg een wachtpost van het Spaanse licent^{viii} en tijdens het bestand, vermoedelijk in 1613, kreeg het dorp een eigen licentkantoor^{ix}, dat terstond de hoogste opbrengst na Den Bosch had^x, -tekens van een levendige handel.

Ten gevolge van oorlogshandelingen, de sluiting van de Schelde in 1585 en de blokkade van de Vlaamse zeehavens had de handelsweg Antwerpen-Keulen (schakel in de route tussen Spanje en koloniën en anderzijds Luikerland, Maasland en verder) haar betekenis verloren en had een noordwaartse verschuiving plaatsgevonden van de belangrijkste verkeerstrajecten in de regio. Voortaan lag Tilburg op het kruispunt van de wegen tussen Antwerpen en 's-Hertogenbosch en tussen Breda en Luik, waarbij de eerste drie plaatsen tussenstations waren naar Spanje, terwijl Breda en Den Bosch goede binnenvaartverbindingen hadden met Holland.^{xi} Het was een ideale positie voor de aanvoer van grondstoffen en de afzet van eindproducten. In het naburige Hilvarenbeek ontstond rond 1600 een sterke transportsector, die zich onder meer specialiseerde in de aanvoer van vlas en wol.

De verademing van het bestand hield aan doordat terstond na de hervatting van de oorlog de Tilburgse nijverheid werd ontzien met licentvrijstellingen^{xii}, wat een relatief onbelemmerde groei van handel en productie waarborgde. En ongeveer tegelijkertijd met Leiden was men in Tilburg overgegaan op het gebruik van Spaanse wol^{xiii}, wat leidde tot die hoogkwalitatieve stoffen waarvoor een grote markt bestond.

De Tilburgers hebben geprobeerd zichzelf te bedruipen, het gehele productieproces binnen de grenzen van hun heerlijkheid te organiseren. Er waren wolkopers, spinners, kaarders, wevers en nopsters, maar ook olieslagers, kaardenmakers, droogscheerders en lakenhandelaars. Tilburgers waren huurders en eigenaars van volmolens in de wijde omgeving.^{xiv} De handel vond in en uit Tilburg plaats. Niet alleen vestigden zich daar lakenmakers van elders, maar ook kooplieden uit 's-Hertogenbosch, Amsterdam, Verviers en andere plaatsen

kozen er hun domicilie. Aan de andere kant vestigden Tilburgers zich als drapeniers en lakenkopers in de omgeving. Een opgave uit 1646 spreekt van tweeëntwintig lakenkopers in zeven baroniedorpen, al dan niet voorzien van lakenramen en -persen, van wie er tien kunnen worden geïdentificeerd als van Tilburgse komaf^{xv}, terwijl van vier anderen wordt gezegd: "heeft sijne wevers ende bereijders tot Tilborch."^{xvi} Zes van hen woonden te Oosterhout, dat zou uitgroeien tot een lakenbereidersdorp dat de rauwe, onbewerkte lakens uit Tilburg en Goirle haalde en Leiden zorgen baarde.^{xvii}

De kapitaalcracht van de Tilburgse ondernemersgemeenschap was echter te gering om het hele traject van schaaap tot consument te beheersen, laat staan om internationale groothandelsactiviteiten met wol en lakens te ontwikkelen. De Tilburgse klassenstructuur werd al spoedig overkoepeld door een interlokale arbeid-kapitaalverhouding, toen een arbeidsdeling ontstond met 's-Hertogenbosch en later met Holland.

's-Hertogenbosch had altijd al geprofiteerd van de gunstige geografische positie aan een verkeersknooppunt nabij de Maas en de Rijn. Al enkele eeuwen had de stad een groot deel van haar economische welvaren te danken aan een florerende transitohandel. Voorts dreef de economie op exportindustrieën, met name van ijzerwaren en in mindere mate van wollen lakens.

In zestiende-eeuws 's-Hertogenbosch gedijde de transitohandel als voorheen, maar onderging de textielindustrie een ingrijpende structuurverandering. Het eigen wolwerk legde het af tegen zowel de Engelse lakens als tegen de productiecentra die met inlandse en dus goedkopere wol werkten, -Weert en Oisterwijk-, terwijl de plattelandsindustrie ook door de lagere lonen concurrerend was. Als antwoord werd de appretise gestimuleerd, onder meer door oprichting in 1502 van "de bereyderye van de wullen lakenen". Deze moest werkgelegenheid bieden aan lakenstoppers, droogscheerders, ververs, karladers en voerlieden.^{xviii} Weliswaar burgerden zich tot 1568 ongeveer zeventig droogscheerders en honderdtachtig textieldetaillisten in, maar het leidde niet tot een noemenswaardige opleving van de appretise, laat staan van de wollen-lakenweverij.^{xix}

De oorlog bracht meer verval. Na een turbulente periode tekende 's-Hertogenbosch in 1579 de Keulse vrede, welke onderwerping aan de koning van Spanje door de rebellerende staten werd afgestraft met opschorting van tolvrijheden, invoering van licenten en ten slotte blokkade van het Maasverkeer. De handel en een aantal nijverheden schrompelden in, enkele beroepsgroepen verlieten de stad en het inwonertal slonk als gevolg van de economische en godsdienstpolitieke situatie met 35% in 1579-1605.^{xx}

§ 1a. 's-Hertogenbosch op in de vaart van Tilburg

Het Twaalfjarig Bestand bracht soelaas en aan het begin van de zeventiende eeuw raakte de Bossche handel in de ban van de Tilburgse lakenindustrie. Bosschenaren speelden meer dan een halve eeuw een centrale rol in de aanvoer van Spaanse wol, tot zij in 1660-1680 deze markt aan de Hollanders verloren.^{xxi}

De rekeningen van het weeshuis in het begin van de eeuw geven een goed beeld van de nieuwe verhoudingen in de textielsector. Deze instelling liet

Weerts, Eupens en steeds meer Tilburgs laken in Den Bosch bereiden en verven, terwijl lokale producten nauwelijks meer werden aangeschaft, evenmin trouwens door het Geefhuis (armenhuis). Dat versterkt het beeld dat men in Den Bosch het weven graag overliet aan Tilburg, Weert en Eupen en intussen zo veel mogelijk van de lucratievere grondstoffen- en lakenhandel en van de appretise binnen de muren probeerde te halen.

In 's-Hertogenbosch bleven na de reductie van 1629 de appretise en handel de lakenproductie in belang verre overtreffen. De magistraat liet in 1630 wolwevers en bombazijnwerkers toe uit Gulik, Limburg, Aken en elders en stelde hen een kalandermonopolie in het vooruitzicht^{xxii}, richtte in 1631 een lakenhal op, regelde voorrang op de stadsvolmolen voor in de stad gemaakte lakens boven de buitenlakens^{xxiii} en gaf in 1637 een monopolie-octrooi voor het vervaardigen van duffels en friezen.^{xxiv} De Tilburgse concurrentie was echter moordend, -volgens de drapeniers van Den Bosch werkten de Tilburgers meer dan de helft goedkoper dan zij^{xxv}-, en toen in 1640 de lakenhal werd gesloten, lag de volmolen waarschijnlijk al jaren stil.^{xxvi} Daarentegen wordt in die tijd, -er zijn in 1638 dertig lakenkopers-, de lakenhandel de belangrijkste nering van de stad genoemd.^{xxvii} Die van Tilburg maken zoveel laken, zei men in 1638, "dat sij daarmede dese stadt ende genouchsaem t'geheele lant vervullen", en: "De meeste ende principaelste neeringe vande laeckencoopers bestaet in het vercoopen van Tilburgsche laeckenen."^{xxviii} Daarmee was de Bossche commerciële afhankelijkheid van de Tilburgse productie duidelijk geschetst.

De politiek-economische situatie voor 1629 heeft waarschijnlijk geleid tot een sterkere oriëntatie van 's-Hertogenbosch op Antwerpen en haar achterland Spanje. De linnenhandel heeft in elk geval geprofiteerd van de handelsroute 's-Hertogenbosch-Antwerpen^{xxix}, maar ook werden import en transit van mediterrane en koloniale waren als zuidvruchten, merinowol, olijfolie, specerijen en verfstoffen gestimuleerd en nieuwe afzetmarkten gevonden voor bijvoorbeeld wollen stoffen.

Ook de Bossche lakenververij deed zijn voordeel met de nieuwe handelsstromen. Govaert Gerits van den Grave liet rond 1600 de ververij over aan zijn schoonzoon Melchior Donckers en legde zich sindsdien toe op het inkopen, bleken en verhandelen van lijnwaden, het bevoorraden van de Tilburgse lakennijverheid met (Spaanse) wol en het verkopen van wollen lakens. Met zijn zonen in Antwerpen, het Zuid-Amerikaanse bruggenhoofd Sevilla^{xxx} en de wereldstapelmarkt Amsterdam vormde hij een familiaal handelsnetwerk, dat de aanvoer verzorgde van indigo, rasphout en cochenille, -onmisbare grondstoffen voor de moderne ververij. Zijn Amsterdamse schoonzoon Pels leverde verfhout aan het rasphuis te Haarlem en zelf liet Van den Grave in 1613 daar zijn ongezeglijke zoon opsluiten.^{xxxi} De Antwerpse zoon leverde verfstoffen aan de ververij in Breda en tot na de helft van de eeuw waren de Amsterdamse neven Van den Grave belangrijke grondstoffenleveranciers aan de ververijen te Goirle, Eindhoven en Weert.

Mede dankzij dit netwerk groeide de ververij van Van den Grave-Donckers uit tot de grootste en soms enige van 's-Hertogenbosch in de zeventiende eeuw.

§ 1b. Voorgeschiedenis van de Bossche ververijen

De naam van de Verwersstraat in Den Bosch herinnert aan een bedrijfstak, die daar in de Middeleeuwen was geconcentreerd. In de Kolperstraat, waarvan een deel Verwersstraat werd genoemd, stonden in de tweede helft van de vijftiende eeuw minstens twaalf ververijen, waarvan verschillende naast elkaar.^{xxxii} De Lange Putstraat, die hoekt met de Verwersstraat, dankt zijn naam aan de verversput die daar weleer ten grieve van de lakenververs was geslagen.^{xxxiii} De erven van de huizen aan de zuidwestelijke kant van de Verwersstraat kwamen uit op de Dieze, de waterstroom die kon voorzien in de tegenstrijdige behoeften van het lozen van verfstoffen en spoelen van lakens. Nog in de achttiende eeuw hadden verschillende huizen aan de voor- en achterkant ijzeren beugels om stokken in te leggen waarover de geverfde lakens te drogen werden gehangen.^{xxxiv} Langs een Ververstrap konden de ververs afdalen naar de Dieze.^{xxxv}

Het was in De Grote Ketel, de lakenververij in de Verwersstraat van de familie Coenen, dat op 13 juni 1463 de grote stadsbrand uitbrak, die ruim vierduizend huizen in de as zou hebben gelegd.^{xxxvi} Margriet en Heilwig Gerits van der Lulsdonck "des verwers dochters" kregen bijna twintig jaar later de rekening gepresenteerd, toen Mechtelt weduwe Henricx van den Hoevel van hen eiste "reparacie te hebben vanden scade van hoeren huysse, voertijts staende binnen deser stat in die Verwerstraet, ende dwelcke inden lesten groten brande die binnen deser stat inden jaer van LXIII lestleden verbrandde met allet tgene dat bij den voirscreven Mechtelden daer inne gedaen is".^{xxxvii} Na de brand waren rieten of strooien daken verboden, maar het valt op dat ook al voordien sommige ververijen een stenen en dus veiliger gevel hadden.

Het lakenverven was een kapitaalintensief bedrijf, dat van de ondernemer een grote financiële spankracht vereiste. Sommige lakenverversfamilies gingen dan ook behoren tot het stedelijke patriciaat; zij en anders hun zonen kregen zetels in de magistratuur of zware bestuursfuncties elders.

De middeleeuwse Bossche ververs werkten met meekrap voor het roodverven, wede^{xxxviii} voor blauw, "bryseliënhout"^{xxxix} voor paars en wouw voor geel. "Sess zetten weets" kostten in 1492 18 rijngulden per stuk.^{xl} Henrick Arnts Pels verkocht aan Dierck Peters Pels in 1433 zijn verfinstrumentarium, omschreven als "cacabus tinctorie dictus veruwketel, (...) veruwscapen et lapidus dictus een assteen".^{xli}

De productiewerkzaamheden waren nauwkeurig geregeld in keuren. Die van de weders en ververs uit 1360 en 1370 zijn niet bewaard gebleven. Van de 132 artikelen tellende verordening op "die draperyen ende wolwerck" uit 1471-1472 waren er enkele gewijd aan het verven^{xlii}, vooral aangaande kwaliteitsbewaking en aansprakelijkheid. Rood laken mocht niet in de blauwkuip worden 'geschouwd' (kleurvast gemaakt met urine of waterglas) en rode wol mocht niet worden gezwart, op straffe dat de bodem uit de verfketel werd geslagen. Alle zegelbare rode en paarse lakens en stukwerk (lappen) dienden te worden geverfd met gekeurde mede "ende scouwen met putwater ende stroylen of met geclerdet loghen van houtasschen." Voegden de ververs er andere ingrediënten aan toe, "ten were barselienhout", dan kostte dat per zegelbaar of stuklaken een boete

van 9 £ paiments. De groene lakens mochten voortaan half in de wol en half aan het laken worden geverfd. Vond een zegelaar dat een laken te weinig was geblauwd om groen te kunnen worden, dan moest de verver het op eigen kosten zwarten. Bleek een laken minder groen te zijn dan de staallap, "dien sullen die zegellere die haeckgaren afsnyden", waarna de verver aan de eigenaar een ander laken moest geven. In het algemeen mochten indien mogelijk door de zegelaars aan de ramen aangetroffen wanprestaties binnen een bepaalde termijn worden hersteld, anders moest de verver aan de drapenier een gelijkwaardig laken leveren.

Er mocht alleen worden 'gemed' met gekeurde meekrap, onberooft of gewone mede, -de rest zou worden verbrand; trouwens ook de ingevoerde ongeoorloofde soorten mede moesten worden verbrand. In 1448 legde de hoogschout wegens het verven van laken met verboden "koepmeden" een boete op van 80 rijns gulden aan Marten Pels, Heyn van Schijndel, Jan Oems en Coel die Dorre^{xliii}, van wie de eerste wordt herkend als verver en de laatste als lakenkooper.

In 1487 nam de magistraat enkele maatregelen ter bevordering van de draperie en de ververij. Op de pui van het stadhuis werd op 25 juni afgekondigd dat wie zich voor aanstaande Bamis in de stad zou vestigen de poorterij vrij zou hebben en dezelfde stedelijke vrijheden genieten als de gezeten ververs. Verder werd afgeroepen dat alle ververs voortaan moesten verven tegen de met de drapeniers afgesproken prijs, "oft neen, zy en zullen after desen tijt niet moegen verwen, het en zy by sunderlingh oirlove vanden heer ende desen goeden stad." Ten slotte werd bepaald "dat de drappenierders ende voirt alle man heur lakenen, het zy heel oft halff oft stucken, zullen moghen doen verwen, buyten oft bynnen, dairt hen gelieft. Ende datmen die zall zegelen, also verre also naeden lap geverwet zullen wezen."^{xliv}

Omdat de oude keuren bij de stadsbrand van 1419 beschadigd waren, gaf de stad in 1499 een nieuwe uit, waarin de rechten en plichten van de meesters en gezellen werden vastgelegd. Op straffe van 30 rijns gulden mochten wol, laken of garen slechts met wede worden blauw geverfd, terwijl zwart geverfd laken niet over een stok in de blauwkuip mocht worden gesleept. 'Bloemenverven'^{xlv} mochten slechts in het gilde toegelaten ververs; zij mochten dan linnen lakens en garen met bloem verven, maar beslist geen wollen lakens of garen. Om te voorkomen dat het tijdrovende blauwverven werd onderbroken door een vrije dag, mocht daarmee pas worden begonnen op een dag die werd gevolgd door minstens twee andere werkdagen. Aan de ene kant werden de ververs in hun werkzaamheden beperkt door het arbeidsstramien van de lakenmakers: weven de wevers niet en vollen de vollers niet wegens vorst, dan verven de ververs niet. Aan de andere kant hadden zij het recht om zelf lakens te vervaardigen en die geverfd te slijten.^{xlvi}

In 1529 werd een uitgebreide ordonnantie op de draperie uitgevaardigd, waarin het verven summier wordt aangeroerd: daarover zou al genoeg zijn vermeld in het zegelaarsboek. Wel werd toegevoegd, en herhaald in de ordonnanties van de draperie en het wolwerk uit 1541 en 1556, dat het laken pas mocht worden zwart gemaakt of geverfd, "zy en zijn ierst gebracht aen der plaetssen op der

leenen ende aldair gestailt in den blaeuwe nae den lappe der laken".^{xlvi} Een aanvulling op de keur der ververs en weders volgde in 1573. Nieuw waren het verbod op de verfstoffen "copperroot, galnoot, woorseel off leckmoes" en de strikte scheiding tussen linnen- en wollen-lakenververs.^{xlviii}

Uit de middeleeuwse keuren blijkt wat de gebruikelijke kleuren waren. Deze komen terug in verschillende door de Bossche lakenkoper Peter Colen die Dorre gesloten leveringscontracten: in 1485 kocht hij zeveneneenhalve Bossche lakens, te weten vijf groene, anderhalve blauwe, een paarse en een halve zwarte^{xliv}, in 1491 kocht hij negen hele Bossche lakens, te weten drieëneenhalve groene, drieneenhalve blauwe, een rode, een halve zwarte en een halve paarse^l, en in 1492 beloofde hij 110 rijns gulden te betalen voor "elff geheel besegelden Bosschen laken vanden besten, gelijk men die aen die ramen bynnen deser stadt gewoenlick te bezegelen" is, te weten vier groene, vier blauwe, anderhalve rode, een paarse en een halve zwarte.^{li}

Hoe belangrijk de Bossche lakenververij in de (late) Middeleeuwen is geweest, is moeilijk na te gaan. De stimuleringsmaatregelen uit 1487 doen een recessie vermoeden. Een andere aanwijzing voor een gering belang van de Bossche ververij is misschien de afwezigheid van Bosschenaars op de Antwerpse grondstoffenmarkt in de vijftiende eeuw: van 206 kopers van wede in 1394-1480 kwamen er 108 uit Antwerpen (vooral ververs), 29 uit Bergen op Zoom, 28 uit Herentals, 11 uit Lier, 7 uit Geel en niet een uit 's-Hertogenbosch (trouwens ook niemand uit Leiden).^{lii} Dichterbij was Gorinchem, waar in 1479 en 1480 verschillende Bosschenaars kuipen en zakken wede kochten.^{liii} Een halve eeuw later worden Gulik, Erfurt en Rijsel als koopcentra voor Bosschenaars genoemd.^{liv}

Vaker worden vijftiende-eeuwse Bossche ververs gezien te Bergen op Zoom, welke markt voor mede belangrijker was dan Antwerpen. Aert Pels en Jan Hamer kochten daar in 1466 vier balen gewone mede, Dieric van Gheel kocht er op de Koudemarkt van 1471 mede, Wouter Medegael tekende in 1476 voor de levering van 6000 pond "meeden geheten crappe" en kocht 3000 pond in 1477, Willem Donc ten slotte was in 1497 aan Jan Crul van Antwerpen *f* 72 schuldig voor "comanscapen van meeden."^{lv}

Spaanse wede van slechte kwaliteit werd in 1481 te Bergen op Zoom geleverd door Gommès de Sourya aan de Bossche verver Peter Pels en in 1491 leverde Jacob de Valladolijt te Middelburg aan een aantal Bossche ververs wede op proef.^{lvi} Bossche kopers van de grondstoffen wouw en lakmoes worden gezien in 1488 (een koopman) en 1481 (een voerman).^{lvii} Daarentegen verkocht Henrick Laureyns Sprengel uit Geel, textielverver in De Ketel in de Verwersstraat^{lviii}, in 1493 wede aan een Brusselaar.^{lix}

Over de ververij in de zestiende eeuw is weinig bekend. In 1552 werden in 's-Hertogenbosch negentien ververs geteld^{lx}, blijkbaar te weinig, want negen jaar later liet de magistraat honderd "belletkens" (biljetjes) drukken met een oproep aan ververs en drapeniers om zich in de stad te komen vestigen.^{lxi} Hoeveel van de negentien linnen dan wel laken verfden, is niet bekend.

Enkele ververijen uit de voorgaande eeuw bestonden voort, met name die van Sprengel in de Verwersstraat, in 1510 overgenomen door Aernt van Gameren Janss^{lxii}, alsmede die van Gamerens schoonvader Herman Collarts, die minstens sinds 1490 had geverfd^{lxiii} en wiens leerling in 1507 door een val in de verfkuiptierf.^{lxiv} In 1564 werkte er nog een verver Herman Peeter Collarts in de Verwersstraat^{lxv}, maar alleen de in 1544-1545 opgerichte ververij van Gerart van de Grave, wiens zoon overging op de nieuwe verfstoffen, zou tot in de volgende eeuw overleven, tot tegen 1690.

§ 2: DE BOSSCHE VERVERIJEN

De nieuwe, uit de koloniën geïmporteerde verfstoffen lijken in Den Bosch zonder problemen te zijn ingevoerd. Hoewel de keur van 1573 het gebruik van enkele nieuwe materialen verbood, is er geen aanwijzing dat de gildereglementen een remmende werking hebben gehad op de technische vernieuwing, zoals wel lijkt te zijn gebeurd in Weert. Daar bepleitte in het eerste kwart van de zeventiende eeuw een verver bijstelling van de reglementen, "want de werelt alle daeghe verandert ende wij soo nijet en behoerden te blijeven op ons oudt fatsoen"; hij wilde voortaan in de wol bruin en grauw kunnen verven en voor andere kleuren de verboden Poolse en Pommerse wol kunnen gebruiken.^{lxvi}

§ 2a. Strijd om kwaliteit

In Den Bosch blijken er begin januari 1613 grote tegenstellingen te bestaan tussen de ververs en de lakenkopers over de controle van de geverfde lakens. Het schepencollege adviseerde dat voortaan alles op staal zou worden geverfd, maar de brede raad, waarin ook ambachtsdekens waren vertegenwoordigd, opteerde voor verven op staal voor wie dat wenste. In elk geval moest er een nieuwe ordonnantie op het verven worden gemaakt.^{lxvii}

Het waren de lakenkopers die hadden aangedrongen op het verven op staal. Zij lieten collega's uit Utrecht en Enkhuizen verklaren hoe profijtelijk dat was voor de handel. Te Utrecht mochten lakens alleen worden verkocht als zij waren gemerkt met een wit lapje als teken dat er goede verf was gebruikt; ook Tilburgse, Weertse en andere Brabantse lakens had de Utrechtse lakenkoper op staal laten verven. In Enkhuizen had men het Amsterdamse voorbeeld gevolgd en werd er op staal geblauwd.^{lxviii}

Op 12 maart 1613 overlegden de lakenkopers, die eerst zelf hadden vergaderd op het kerkhof en in een herberg op de Markt, in de Sint-Barbarakapel met de drapeniers. Ook de laatsten wensten dat er op staal zou worden geverfd en geblauwd en zij toonden zich opgetogen over "een roose" (een fijn Bosch' laken, gekeurmerkt met een roos^{lxix}), die te Gorinchem was geverfd op anderhalf staal: "ende is bevonden binnen soo blauwe te wezen ende soo schoonen swart te zyn, als men met oogten can ofte mochte sien."^{lxx}

Nadat beide partijen de magistraat hadden bestookt met voorstellen en protesten^{lxxi} werd in april besloten tot wijziging van de keur of kaart van het verversambacht.^{lxxii} voortaan moest op staal en steek worden geverfd en als de ververs

dat weigerden, zou worden geadviseerd het ambacht gedurende veertien dagen open te stellen. Mocht dat laatste geen nieuwe, tot aanpassing bereide ververs opleveren, dan zou het de leden van het ambacht van de gewandsnijders vrijstaan "soe veel verwerijen op te stellen ende te onderhouden, die opten steeck ende stael sullen verwen, dat zoe wel den bijnnen als buijten man genochsaem zij gedient ende gerieft, ende dat tvoersschreven exercitie oft ambacht van wullen laecken als voor te verwen vuyt deser stadt nijet en worde elders gediverteert, waer voor acht vande gequalificeerste vanden voorscreven laeckencoopersambacht hen foirt ende sterck sullen maken." Voor de linnenververs zouden de reglementen ongewijzigd blijven.

Daarna volgde een vier jaar durende strijd om de redactie van de nieuwe kaart, die staalmeesterskaart zou worden genoemd.^{lxxiii} Zowel de lakenververs als de lakenkopers deden voorstellen. De controverse liep hoog op, nadat de ververs bij de magistraat hadden gepleit voor een verbod om elders lakense stoffen te laten verven. Zo niet, dan dreigden zij hun bedrijven stil te leggen. Om dat gevaar te bezweren vroegen de lakenkopers om de ververs te verplichten minstens een half jaar voor de sluiting te waarschuwen, opdat er voorzorgsmaatregelen konden worden getroffen.

Kooplieden betoogden altijd vrij te zijn geweest om in Hollandse of Brabantse steden te laten verven. Een verfplicht "zoude wesen tegen de gemeijne vrijdicheijt, die allen natiën ende menschen der werelt over allen landen, steden ende plaetsen competeert, daarmede de vrijdicheijt vanden coopmanshandel ende neringe vanden gemeijnen lande soude benomen wordden." Inperking van de handelsvrijheid druiste in tegen de natuurlijke en gewone rechten, terwijl monopolies in het algemeen verboden waren. Voorts telde 's-Hertogenbosch slechts twee of drie praktiserende lakenververs, waardoor de kooplieden geen ruime keuzemogelijkheid hadden, tenzij zij buiten de stad gingen. Bovendien was er van handelaars van binnen en buiten de stad veel vraag naar elders geverfde lakens.^{lxxiv}

De ververs beriepen zich vervolgens op hun beroepsvrijheid om het ambacht al dan niet uit te oefenen (beroep op sluitingsrecht). De lakenkopers konden dan wel een meldplicht met een half-jaartermijn verlangen voor het stilleggen van een ververij, maar zij behoorden niet te laten verven in het "gebiet vande Hollantse of affgewekene provincin, gelyck sy tegenwoerdelyck met groote mennichte syn doende." Want ondertussen moesten de ververs wel met grote kosten hun snel bedervende verfketels blijven aanmaken. En er werden zo veel lakens 'naar beneden' gestuurd om te verven, dat de Bosschenaars nog maar weinig te doen hadden; eigenlijk zou een van hen al het werk aankunnen. Als belangrijkste reden voor de verplichting om in Den Bosch te laten verven voerden de ververs aan, "want de wullen laeckenen binnen dese stadt ongelyck beter, vaster ende bestandyger geverwt worden als inde Hollantse steden." Zo zou het grote, dagelijks voorkomende bedrog van "false Hollantse verwen" kunnen worden vermeden.^{lxxv}

In juli 1617 werd de nieuwe ordonnantie op het verven aangenomen. De ververs gaven hun verzet niet op en noemden een aantal bepalingen "niet wel practicabel". Om te beginnen leverde het stalen veel tijdverlies op, veel lakenkopers wachtten niet en brachten hun lakens naar Hollandse ververijen, zelfs

buitenlieden haalden hun lakens terug om ze elders te laten verven. Bovendien konden niet alle lakens op steek worden doorblauwd of geverfd, met name met de vette lukte dat niet, wat een nieuw argument was voor de lakenkopers om naar Holland te gaan. De ververs hadden elke Bossche lakenkoper door een deurwaarder laten aanzeggen geen lakens meer naar de ververij te brengen voor zij door de komzegelaars waren gevisiteerd. De meeste lakenkopers antwoordden dan liever naar Holland te gaan. Volgens de ververs bleek uit het register van de licentmeester, dat in de eerste weken van augustus al heel wat lakens naar Holland waren gezonden om te worden geverfd.^{lxxvi}

Uiteindelijk gingen in augustus en september 1618 twee ververs over tot persoonlijk verzet door de ordonnantie te boycotten: Melchior Donckers joeg de staalmeesters weg met de beledigende woorden "Gaet heenen, ghy liedens, en wordt maer voor jonghens oft voor kinder geacht. Maeckt elck eenen kovel ende loopt lanx de straeten als narssen."^{lxxvii} Zijn collega Dirck van Berckel liet twee bruin-taneten lakens niet stalen onder het voorwendsel dat zijn klant (zijn broer Adriaen) dat niet nodig vond.^{lxxviii}

Het stalen was overigens geen volledige nieuwigheid in Den Bosch, maar was in sommige gevallen al verplicht. De ordonnantie van 1471 schreef voor dat geblauwde lakens die half in de wol en half aan het laken werden groen geverfd aan een lap moesten worden gestaald, terwijl na zwartverven altijd moest worden gestaald.^{lxxix} En de ordonnantie op de draperie van 1529 verwees naar het zegelaarsboek, waarin voldoende zou staan over het verven, "te wetenen dat men egeen lakenen zwarten sal verwen, sy en sijn yerst gestaelt in de blauwen na den lap", op straffe van een boete van 3 £ paaiments.^{lxxx}

Nieuw was, dat het stalen werd uitgebreid naar bijna alle kwaliteiten en kleuren. Alle lakens, zowel de Engelse en Bossche "diemen gemeijnelijck noempt plaetsche laeckenen", als de Weertse, Limburgse, Kempense en Vlaamse lakens, en voorts stametten, karsaaien, baaien en alles wat van wol werd gemaakt, moest worden geblauwd naar de staallappen of op de steek, zo ook staalgrauw, bruin, korenblauw, lavendel, bruin taneet, donkergroen en zwart, alleen niet smetkleuren als lichttaneet, lichtgroen en lichtblauw.^{lxxxii}

De verfkwaliteit werd sinds 1617 naar gelang de kleurdiepte onderscheiden in dubbel, anderhalf, enkel en half staal. Het loodje met aan de ene kant de Boschboom (uit het stadswapen van 's-Hertogenbosch) en anderzijds de woorden "dobbelt stael" was voor fijne, doorgeblauwde lakens, anderhalf staal voor lakens van mindere kwaliteit, enkel staal voor lakens van een middenprijs, zoals gewone zegellakens, "breede Hoerkens, Kempensche" enz., alsook voor Limburgse en Weertse kwinken en Kesselse baaien "oft diergelyck soorten van slechte laeckenen om swert te maken", half staal ten slotte voor het korenblauw of lavendel verven van fijne dan wel slechte lakens.^{lxxxii}

In de eindredactie van de ordonnantie op het verven ofwel de staalmeesterskaart (1617) zijn enkele concessies aan de ververs opgenomen. Ten eerste werd er geen termijn gesteld voor de meldplicht bij het opdoeken van het bedrijf.^{lxxxiii} Voorts moesten alle te verven lakens (behalve "de quincken, Engelse baeijen ende lakenen diemen noempt lavender verwe") worden gekeurd door de komzegelaars om vast te stellen of zij goed waren bereid dan wel vet en ongeschikt om

te verven. De goede en slechte lakens zouden elk een teken krijgen, waarna de goedgekeurde op staal konden worden geverfd. De verwers moesten echter ook de niet gevisiteerde lakens doorblauwen, maar als die ongeschikt bleken door vet of om een andere reden, moest de eigenaar met de verver accorderen.^{lxxxiv}

Een jaar later troefden de verwers de lakenkopers af bij het vaststellen van de verfprijzen, die zij hoger wisten te fixeren dan was voorgedragen.^{lxxxv}

- "Van cammen, Tilborghsche als cammen, Breen, Stramproysche ende gemeyn plaets ende packlaeken, geblauwt op enckel stael, ende wort wtgemaect swart, grau, taneyt, groenen ende diergelycke soirten - negentien gulden thien stuyvers
- Bossche, Tilborssche, beter als cammen, monstens, tachtentichgen, geblauwt op anderhalff stael mette goede packlakenen - vyffentwintich gulden thien stuyvers
- Bossche croppen ende fyn Geldropsche, geblauwt zynde op dobbel stael tegen de lap dyer gegeven sal worden - tweëndertich gulden
- Wtgenomen fyn Engelsche, diewelcke sullen staen tot verdinge van parthyen
- Alle bruyne taneyten ende doncker groenen geblauwt opte staelen als voir ten pryse voirsscreven
- Quincken oft dergelycke soirten, geblauwt op enckel stael, ende voort wtgemaect groen, grau, swart - derthien gulden
- Cammen, Tilborchse, Stramproysche ende dergelycke soirten, corenblauw gemaect ende geschaidwt - twelff gulden
- Alle smaelen als quincken, Limborchsche ende diergelycke slechte lakenen lavender - acht gulden thien stuyvers
- Van gelycke sortematen van laken en corenblauw - acht gulden
- Smetblauwen, wesende halffverwe, naer advenant
- Cammen, Tilborchsche ende van gelycke soirten smet oick acht gulden
- Quincken ende van gelycke sorten smet vyff gulden
- Sonder hier inne begrepen te zyn fyn Engelsche lakenen alsboven ende oick crep royen, die welcke sullen staen tot verdinge van parthyen alsvoor, naede deucht vande verwe."

Het staalgebod werd in 1620 nog uitgebreid tot buiten de stad geweven, maar binnen de stad geverfde lakens: op 7 oktober werd tot nader order geboden dat ook deze lakens door de staalmeesters moesten worden gekeurd.^{lxxxvi}

Ook hun eisen betreffende de verfgrondstoffen wisten de lakenkopers door te drukken. Ter bescherming van de reputatie van het Bossche geverfde laken was het gebruik van een aantal grondstoffen sinds jaar en dag verboden. De kaart uit 1499 zegt: "Item dat niemant van den ambacht voorsz., meester off meesters, heur knapen noch dienaers noch niemant van heurentwegen en sullen moghen weden blauwe laecken geheel off stucken noch oock ennigerhande blauwe werck, dat van wolle gemaect is, met ennigerhande substantie dan alleen met wede", op straffe van een boete van 30 rijns gulden.^{lxxxvii} Overtredingen leidden tot vervolging. Zo werd in 1560 Peeter Peeters Buysen door de hoogschout gerechtelijk aangepakt, omdat hij het wedegebod had overtreden door vier lakens met koperrood en galnoten te verven, dus met valse verf. Dat leidde "tot bedroch vanden simpelen menschen ende tot grooten achterdeele, interest ende

confuys vanden voirscreven ambachte ende gemeyne nacie vanden lakencooperen deser stadt.^{lxxxviii}

Bij de vernieuwing van de ververskaart in 1617 werd het sinds 1471 geldende verbod herhaald op het gebruik van "eenighe valsche substantiën, gelijk proevenschouwt, anders genoempt campeetie houdt, Fransche ofte Spaensche smack, vernebock, d'welck is bresiliën houdt, coperroot, galnoot, elsen schorsen, sleep ende generalijck alle valsche substantie, bekent ofte niet bekent ofte die naemaels bekent soude mogen worden" (provincie- ofwel campêchhout, Franse of Spaanse sumak, pernakbuk- ofwel brazielhout, koperrood, galnoten, elzenschors, ijzerslijpsel). Deze stoffen leverden weliswaar fraaie tinten als diepzwart, rozenrood, inkarnaat en paars op, maar waren aanmerkelijk minder kleurvast dan meekrap, wede of cochenille, of zij tastten het textiel aan.^{lxxxix}

De lakenkopers torpedeerden in 1617 het pleidooi van de ververs voor het toelaten van de verfhoutsoorten^{xc}, maar in tegenstelling tot de ordonnantie van 1573^{xc} verbiedt die uit 1617 niet meer het gebruik van orseille en lakmoes. Deze stoffen gaven bij gebruik in de blauwkuip een aantrekkelijk, zij het onbestendig violet.^{xcii} Over wijnsteen, dat na 1580 bij het zwartverven werd geïntroduceerd, reppen de Bossche keuren niet. In Amsterdam was het pas sinds 1634 toegestaan aan de blauwververs.^{xciii} (Te Rotterdam bestond echter blijkens een makelaarstarief al in 1632 een levendige handel in koperrood, wijnsteen, brazilie- en campêchhout en Spaans groen.^{xciv})

Het gebruik van looizuren, ijzerzouten en braziliehout werd na 1645 te Leiden en in de jaren vijftig en zestig te Amsterdam toegestaan.^{xcv} Of de Bossche ververij daardoor een concurrentienadeel heeft geleden, kan niet worden vastgesteld, maar is niet waarschijnlijk. Pas de nieuwe keur uit 1679 verbiedt geen enkele stof meer^{xcvi}, maar het is alleszins aannemelijk dat de praktijk van het verven al ruim voor dat jaar was aangepast aan de nieuwe technische mogelijkheden. Een sterke aanwijzing daarvoor is, dat de Bossche lakenverver Jan Baptista Donckers in het midden van de zeventiende eeuw aan zijn collega's te Goirle behalve de verfstoffen potas, aluin, indigo, pastel (weemoes), meekrap en wouw ook blauwhout, geelhout, koperrood, Spaans groen (azijnzuurkoper), sumak en galnoten leverde.

§ 2b. De Bossche ververs tijdens het Bestand

Tijdens de strijd om de staalmeesterskaart rees een nieuw probleem tussen de lakenkopers en lakenververs, nu over het roodverven. Aanleiding was een voordracht van de lakenkopers uit 1617 om de roodverver Abraham Gerarts Dekens toe te laten tot het lakenverversambacht. Hij kwam uit Sittard (toen in het land van Gulik), had in Rijsel een verversopleiding gekregen, was in maart 1617 in Den Bosch ingeburgerd en had toen meteen gevraagd om toelating tot het verversambacht. De ververs weigerden hem, waarop ten gunste van Dekens een verfdemonstratie werd georganiseerd, die echter toonde dat hij niet mooier verfdde dan de stedelijke ververs, integendeel wat slechter en bleker. Uiteindelijk kreeg hij in juli van de brede stadsraad toestemming een aanvraag tot lidmaatschap in te dienen, mits "hem regulerende nae de caerte ende ordonnantie van op stale te verwen vanden selven ambacht." De Bossche lakenkopers betoogden

dat het roodverven niet gilde-ambachtelijk was gereguleerd, maar de ververs volhardden in hun weigering onder het voorwendsel dat de ververij in Rijsel anders was geregeld, zodat Dekens' meesterschap niet kon worden erkend. Daarom moest hij in 's-Hertogenbosch alsnog zijn leerjaren doorlopen. Dekens spande een proces aan, ook de gewandsnijders steunden hem en pas in oktober 1622, na tussenkomst van de gouverneur van 's-Hertogenbosch, werd hij met dispensatie voor zijn leerjaren en onder protest door het ambachtsgilde toegelaten.^{xcvii} Hij begon een ververij naast de Onze-Lieve-Vrouwepoort in de Hinthamerstraat.^{xcviii}

Uit de zaak-Dekens blijkt, dat het lakenververscorps zich bijzonder gesloten opstelde en niet was gediend van nieuwe concurrenten. De samenstelling van het corps werd zichtbaar op 5 april 1619, toen tien mannen, "altesamen hen generende oft geneert hebbende als knechts oft huurlingen met wullen laeckenen binnen deser stadt te verwen", verklaarden dat niemand in het verversambacht van Den Bosch werd toegelaten zonder eerst als leerknapp te zijn aangenomen door een vrije ambachtsmeester, ook al had hij eerst tien, twintig, dertig of meer jaren bij zo'n meester gediend. Nicolaes Adriaens van Roij, verver, 76 jaar oud, werkte negen jaar achtereen en Jan Peters van Heijlichem (34 jaar) meer dan zeven jaar lang bij de verver Goyardt Nicolaessen. Gielis Remmens (34 jaar) had na zijn leerjaren bij wijlen Rutger van Berckel, de gildekaart gehoorzamend, nog bij een oudere meester moeten werken en daarna acht jaar lang gediend en geverfd "in knaepscappen". Matheus Gossens (76 jaar) werkte meer dan vijftig jaar als knaap bij Goijart Claes Ariens en Henrick Herincx, Leonart Peterssen van Hijnsberch (50 jaar) meer dan dertig jaar bij Henrick Herincx en andere meesters, Mathys Janss (40 jaar) meer dan vijftien jaar bij Melchior Donckers. Andries Bastiaens van Vlammerspacht^{xcix} (36 jaar) werkte meer dan veertien jaar te Frankfurt, Keulen en bij Dirck van Berckel in Den Bosch als knaap. Jan van de Water (47 jaar) diende bijna twintig jaar "inde Pauwe"^c en bij Melchior Donckers en diens schoonvader, Dirck Remmens (39 jaar) diende verschillende jaren bij Dirck van Berckel en Melchior Donckers, en Thomas Wouters (24 jaar) diende enkele jaren bij Dirck van Berckel. Ten slotte werd verklaard dat Cornelis van Eerkelens twintig jaar lang het verversambacht "als dienaer oft huurlinge hadde gehanteert ende genochsaem daer inne geleert was", maar desalniettemin de toegang tot het ambachtsgilde was geweigerd.^{ci}

Het was dus een kleine gemeenschap van vijf meester-ververs.^{cii} De eigenlijke ververs, tien in getal, waren de knapen of meesterknechten. Zij circuleerden bij de meesters.

In feite vormden de lakenververs in 1619 een nog selecter gezelschap. Goyardt Nicolaessen was inmiddels overgestapt op het linnenverven en Henrick Herincx had zijn bedrijf verplaatst naar Helmond. In de rekeningen van het Geefhuis en het weeshuis van 1608-1630 worden alleen nog Melchior Donckers, Adriaen van Berckel en Jan van Esch genoemd.

Aanvankelijk had het Geefhuis bij plaatselijke lakenkopers witte en grauwe lakens gekocht en sinds 1613-1614 ook blauwe, rode, taneten en "asverwebeij".^{ciii} In 1616-1617 liet het Geefhuis voor het eerst lakens scheren, bereiden en verven: twee witte Weertse kwinken van 37½ en 38¼ el werden lavendel-

grauw en blauw gemaakt, wat respectievelijk *f* 9 en *f* 6 kostte, inclusief staalgeld, zegelgeld, raamgeld, scheren en aanslaan. Twee andere Weertse kwinken, 40 en 34¼ el lang, werden voor de helft blauw en de andere helft lavendelgrijs geverfd, elk voor *f* 8:10:0 plus 22 stuiver voor het raamgeld, staalgeld, aanslaan en scheren. Het rood verven van een kwink van 49 el kostte *f* 5 (plus 12 stuiver raamgeld). Op 25 maart 1617 ontving volgens dezelfde rekening Adriaen Rutgers van Berckel "van een halff quinck laecken lavender te verwen voor d'arme minschen" *f* 4:12:0 (inclusief het staalgeld en exclusief 7 stuiver voor het raamgeld, zegelgeld en aanslaan).^{civ}

Blijkens de rekeningen van 1617 e.v. verfden Rutger van Berckel (of zijn zoon Adriaen), Jan Wouters van Esch en Melchior Donckers lakens blauw, korenblauw of koolblauw voor *f* 8, bastaard- of lichtblauw voor *f* 5:10:0 à *f* 6, smetblauw voor *f* 5, "grijs geblauwt" voor *f* 4:2:0, taneet voor *f* 16, lavendel- of bastaardgrauw en lavendelblauw voor *f* 8 en meestal *f* 9, zwart voor *f* 12, na 1625 voor *f* 13 en na 1627 voor *f* 14, groen voor *f* 9 en rood voor *f* 7.^{cv}

Voor het weeshuis, waarvan de bewoners beter gekleed gingen dan de stedelijke armen, verfdde Melchior Donckers sinds 1604, soms met korting 'om Godswille'. Een Limburgs laken maakte hij in 1604-1605 half staalzwart en half staalgroen voor bruto *f* 22, in 1612-1613 verfdde hij een witte 'breel' (brede lijst) van 38 el groen voor dezelfde prijs, in 1615-1616, 1622-1623 en 1623-1624 maakte hij (Tilburgse) lakens groen op dubbel staal voor *f* 24 en in 1621-1622 een laken van 39¾ el groen op dubbel staal voor *f* 32. Een Hornse breel maakte hij in 1616-1617 voor *f* 21 half staalgroen en half staalzwart en een kwink van 33½ el voor *f* 13:10:0 groen. Twee halve Weertse stametten "omme neercousens daarvan te maecken" van 14¾ en 25¼ el verfdde hij in 1621-1622 voor *f* 8 en *f* 10 donkergroen en in 1625-1626 rekende hij voor zo'n stamet van 19½ el *f* 6:10:0. Voor staalgrauw rekende hij in 1605-1606 *f* 20 per laken, voor het rood verven van twee Limburgse kwinken (voerlakens) van 43 en 43¼ el in 1617-1618 elk *f* 6 en voor het blauwverven van een Tilburgs laken van 39 el in 1621-1622 *f* 9.^{cvi} Op 7 juli 1628 berekende Donckers aan het weeshuis voor het anderhalf staalgroen verven van een Tilburgs wollen laken van 32½ el *f* 28, voor het rood verven van een Eupense kwink (voerlaken) *f* 8 en voor het groen verven van een kwart stamet *f* 6; omdat het om arme kinderen ging, nam hij genoegen met *f* 34.^{cvii}

Uit de rekeningen van het weeshuis blijkt dat voor het weven gemiddeld 75% van de kostprijs werd betaald, voor het bereiden 5% en voor het verven 20%. Navenant het gebruikte staal konden de kleurbehandelingen duurder uitvallen: in 1621 beliepen de verfkosten voor het groenverven van een laken op dubbel staal 25% en in 1627-1631 kostte het groenverven op anderhalf staal van Tilburgse lakens 23%.

De armen werden minder bedeeld dan de weeskinderen. Voor hen werd vaker volstaan met het slechtere Weertse laken en de appretise was veel goedkoper. In 1620-1622 maakte het bereiden nog 2% uit van de kostprijs en het verven bijna 11½%. De armen werden in de goedkoopste kleren gestoken, die waren gekleurd in de dunste verfbaden.

Hoewel 's-Hertogenbosch weinig ververs telde, nam de productie zo sterk toe, dat er in 1615 sprake was van milieuverontreiniging. De burenen van de Vughterstraat, Sint-Jorisstraat, Postelstraat en Vismarkt richtten in december van dat jaar een adres aan het stadsbestuur met een klacht over de vervuiling. Op eigen kosten hadden zij de waterstromen schoongemaakt, maar de lakenververs, die helemaal bovenstreams woonden, veroorzaakten door het lozen van hun loog, rode verf en weemoes en door het spoelen van de lakens zo veel verontreiniging, dat de bierbrouwers, viskopers en linnenblekers in hun werkzaamheden werden belemmerd en in hun inkomsten geschaad. Zij zagen graag dat de ververs zoals in andere steden benedenstreams gingen werken.^{cxviii} Het bestuur ging niet op deze eis in, maar beloofde de ververs strikt te houden aan de bestaande voorschriften.^{cxix} Aangezien het wel in 1616-1618 herhaaldelijk de ploters, looiers, schoenmakers, nastelmakers, zeemtouwers en bontwerkers werd verboden hun huiden en materialen in de Dieze te weken, spoelen of uitslaan^{cx}, lijkt de stedelijke overheid zich erg coulant en dus beschermend tegenover de ververs te hebben opgesteld.

In andere steden waren wel maatregelen getroffen. De ververs van Utrecht moesten sinds 1476 aan een bepaalde gracht wonen waar zij niemand konden schaden, die van Delft kregen in 1536 en 1567 eveneens een gracht toegewezen en mochten hun oude verfvocht niet in de grachten lozen^{cxii}, in Dordrecht belemmerden in 1549 bierbrouwers de oprichting van een ververij in een naburig huis^{cxiii}, in Gouda was het hen verboden hun lakens te spoelen in stadssloten waaruit de brouwers hun water putten^{cxiiii} en in Amsterdam kregen zij in 1591 een hele wijk toegewezen, waarbuiten zij niet mochten werken, tot in 1623 nog twee nieuwe delen van de stad als werkterreinen werden aangewezen.^{cxiv} In Weert verbood de magistraat het in 1617 om "het vloet oft verffwater inde beek aff te laeten", omdat dat schade berokkende aan de bierbrouwers; de ververs beloofden zich daaraan te houden, maar een van hen zei dat hij al van zijn vader en grootmoeder had gehoord dat ook in hun tijd het lozen van verfwater in de beek was verboden.^{cxv} Eindhoven waarschuwde in 1612 tegen het verontreinigen van de Gender met "eenich plucksel te wassen oft eenige andere gelycken vuylichey"^{cxvi}, zonder te refereren aan de wollen-lakenververij; pas in 1754 klaagden de burgers "dat ook verscheide ververs haar verffwater, in plaats dat die voor dezen haar water in sterfkuijlen moesten leijden en bewaarden, daar in doen lopen"^{cxvii}, maar dat betrof linnenververijen.

De toegenomen vervuiling in Den Bosch, samengaande met een teruglopend aantal lakenververijen, wijst op een aanmerkelijke schaalvergroting van de bedrijven. Kleinere ververs waren door bankroeten hardhandig weggesaneerd, zoals de meester-verver Nicolaes Adriaens van Roij "in de Pauw", die na zijn zestigste nog minstens vijftien jaar als meesterknecht werkte bij een voormalige collega.^{cxviii}

Het aantal lakenververs te 's-Hertogenbosch nam snel af, in Antwerpen waren er trouwens in 1631 ook nog maar drie.^{cxix} Abraham Dekens wordt na zijn koppig bevochten toelating tot het ambachtsgilde in 1622 niet meer gezien. Jan Wouters van Esch, van wie alleen Bossche klanten bekend zijn^{cxx}, wordt voor het laatst vermeld in 1626 of 1627.^{cxxi} Rutger Joosten van Berckel, gezien tegen

1600 en in 1605-1606 met verfopdrachten voor een Tilburger en het Bossche weeshuis^{cxxii}, werd in zijn vak opgevolgd door twee zonen, van wie Adriaen in 1626 te 's-Hertogenbosch overleed en Dierck zich te Oisterwijk vestigde.^{cxxiii} Na 1627 was Melchior Donckers de enige lakenverver te 's-Hertogenbosch.^{cxxiv}

§ 2c. De ververij-Donckers

Melchior Donckers (1576-1647) was een zoon van de succesrijke lakenkoper Jan Claess Donckers, wiens zaak overging op zijn dochter Jacobmijn. Zijn broers Balthasar, Jaspas en Claes waren eveneens lakenkopers. De laatste was een van de pioniers van de Bossche wolhandel op Tilburg.^{cxxv}

Van zijn schoonvader Govaert Gerarts van den Grave erfde Melchior een lakenververij in de Vughterstraat, die hij vermoedelijk rond 1600 reeds als huwelijksgift had ontvangen. Het bedrijf stamt op zijn vroegst uit 1544-1545, toen de verver Gerit Gerit Goyarts uit Grave het burgerschap van Den Bosch kocht.

Sinds de mondigheid van zijn kinderen lijkt Melchior Donckers de wolhandel te hebben overgelaten aan zijn zoon Elias. Drie andere kinderen werden lakenverver: Jan Baptista te 's-Hertogenbosch, Nicolaes te Breda en Catharina te Eindhoven. Jan Baptista Donckers (1603-1667) nam nog tijdens diens leven van zijn vader de lakenververij in de Vughterstraat bij de Molenbrug over. Hij liet in 1633 een aanbouw achter de ververij maken en verving het bedrijfspand in 1665 door nieuwbouw, waarbij hij een nieuwe stenen brug over de Dommel bouwde.^{cxxvi}

Zijn weduwe zette de zaak voort in compagnieschap met haar zonen Melchior en Martinus Donckers^{cxxvii} en stierf in 1687. De ververij kwam daarna op naam van de in 1639 geboren Martinus. Kort voor 1686 huurde deze voor *f* 70 per jaar een slotje te Heukelom, waarheen hij zijn ververij overbracht. Heukelom lag op een voordelige plaats, nabij de wolcentra Tilburg en Oisterwijk, en langs het huis liep de voor een ververij noodzakelijke waterstroom.[^{cxxviii}]

De reden van de verhuizing kan hebben gelegen in besparingen op arbeidsloon en vervoerskosten. In 1687 vonden drie grote veranderingen plaats: door het overlijden van de moeder van Martinus Donckers werd het familiekapitaal gedeeld dat in hoge mate bedrijfskapitaal was geweest, er vestigde zich een concurrent in Den Bosch met een tien jaar geldig monopolie voor het verven van karmozijn en *couleur de feu* en er werd een plakkaat aangenomen dat het vervoer van wol en lakens binnen Generaliteits-Brabant met buitenlands licent belaste.

In dit rampjaar stak Donckers zich voor tienduizenden guldens in de schulden, die hij slechts met de grootste moeite kon delgen. In Rotterdam had hij de vernederende ervaring door zijn schuldeisende verfstoffenleveranciers in het stadschot te worden gedetineerd. Terug in 's-Hertogenbosch sloeg hij terug door beslag te leggen op het geld van de belangrijkste van hen, dat berustte onder zijn geotrooieerde concurrent, die nu in de stad het rijk alleen had.

Deze dubbele wraak hielp Donckers niet uit de zorgen. Hij wist het nog enkele jaren uit te zingen en vertrok toen naar Brugge, waar hij als een vermogende man zijn laatste jaren sleet. De verhuizing naar Heukelom was een ongelukkige

gebleken, omdat hij daar niet kon profiteren van de in 1691 voor 's-Hertogenbosch uitgevaardigde dispensatiemaatregel voor het buitenlandse paspoort.^{cxxxix} [[In 1693 verkocht hij zijn alem aan Jacobus van Esch, verver te Goirle.^{cxxx}]]

§ 2d. Mededinging in de stad

De vestiging te Heukelom was niet de eerste poging om een ververij dichter bij de lakenproductiecentra te brengen. In 1625 had Nicolaes Donckers een poging te Tilburg ondernomen, die mislukte. En de laatste Bossche concurrent van de familie Donckers ruimde de stad Den Bosch in 1631 door in Oisterwijk een ververij op te richten, die ruim dertig jaar in bedrijf bleef.

In Oisterwijk zullen vooral plaatselijke lakens zijn geverfd, maar ook Tilburgers vonden de weg naar de verver.^{cxxxix} De ververijen te Breda en Goirle waren afhankelijk van Tilburgse stoffen. Het waren concurrerende bedrijven. Te Eindhoven werden vooral plaatselijke en Geldropse producten geverfd, maar ook daarheen vonden Tilburgse lakens hun weg.

Tot het einde van de eeuw ondervond de Bossche ververij vooral concurrentie uit Rotterdam en uit de genoemde plaatsen in Generaliteits-Brabant. Binnen de stad was de concurrentie ten gevolge van een stroef toelatingsbeleid gering. De *de jure* geslaagde maar *de facto* mislukte pogingen van Abraham Dekens in 1617-1622 zijn al aangehaald. In 1656 kreeg een kandidaat na lang aandringen toestemming om toe te treden tot het verversambacht, zodra hij "eene behoorlijke verwerie binnen dese stadt sal hebben op gestelt."^{cxxxii} Van dat laatste schijnt het niet te zijn gekomen, want er wordt nadien niets meer van hem gehoord. In 1660 solliciteerde met meer succes Rosier Vermeeren uit Hoogstraten, die het vak had geleerd te Rotterdam; nadat het verversambacht hem de toegang had geweigerd, vonnisten schepenen in 1661 in zijn voordeel.^{cxxxiii} Hij werkte niet langer dan een decennium in 's-Hertogenbosch en verfdde voor Tilburgse, Bossche, Oisterwijkse en Boxtelse lakenkopers en voor detaillisten uit andere plaatsen.^{cxxxiv}

Minder problemen lijkt in 1677 de toelating te hebben opgeleverd van Pero Francis Donckers, zoon van de verver Nicolaes Donckers te Breda en neef van de Bossche ververs. Zijn geluk duurde niet lang, want in maart 1681 kreeg hij een beroepsverbod opgelegd, vermoedelijk wegens belastingontduiking.^{cxxxv} Zijn instrumentarium verkocht hij twee jaar later aan Melchior Donckers, die geen verver was, maar koopman en compagnon in de verf- en handelsfirma van zijn moeder.^{cxxxvi} Vermoedelijk bleef Pero als meesterknecht aan zijn oude bedrijf verbonden. Zijn zoon Peter Francis Donckers had weer een eigen ververij^{cxxxvii}, die werd opgeheven na zijn dood in 1726.

Van oneerlijke concurrentie was sprake in 1667, toen een onderzoek uitwees dat verschillende kousenververs in opdracht van Bossche lakenkopers ook baaien bruin, voerlakens grauw en lakens zwart verfdde, terwijl een andere koopman zelf met verven was begonnen: Peeter Berrents Verharen had verschillende hele en halve wollen lakens "kreproot" geverfd in de bierbrouwerij De Witte Swaen bij de Molenbrug en verfdde ook kousen. In hun verweer wezen de clandestiene ververs er op dat zij, acht in getal, altijd ongestoord hadden kunnen werken.

Ook tussen de erkende ververs boterde het niet, doordat de een wel en de ander geen *deal* had met de staalmeesters over het keuren van de geverfde stoffen.^{cxxxviii} In het algemeen lijkt de aloude gilde-observantie te zijn verwaterd, want in juli 1669 beval de Raad van Brabant de magistraat van 's-Hertogenbosch om aan de kaarten van dinsdag na Pinksteren 1360 (zo goed als onleesbaar geworden door de brand van 1419), 1499 en 1573 en de daarop gevolgde aanvullingen strikt de hand te houden, met name op de punten van de leertijd en de toelating als meester en het ressorteren van het roodverven onder de ververskaart.^{cxxxix}

Het verversgilde telde behalve de hoofdgroepen laken- en linnenververs ook bloemen-, kousen-, garen-, lint- en wolververs. Hoewel dat niet met zoveel woorden in de gildekaarten voor alle specialismes is vastgelegd, was het in de praktijk verboden zich op andermans werkterrein te begeven en was met name de luxere lakenververij gevrijwaard van concurrentie van andere disciplines. Hoedenmakers mochten hun eigen producten verven.^{cxl}

§ 2e. De nieuwe keur

Na het vaststellen van de staalmeesterskaart in 1617 worden er geen bemoeienissen van het stadsbestuur meer gezien met de verfnering, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Gouda en Haarlem.^{cxli} Dat de stedelijke protectionistische maatregelen zich beperkten tot de draperie, kan een aanwijzing zijn dat de ververij een solide bedrijfstak was.

Wel werd in 1679 een nieuwe kaart aangenomen. De vigerende versie, tot stand gekomen door de aanvullingen uit 1617, spoorde niet meer met het gebruik van nieuwe grondstoffen. Vooral dat "de swarte laeckenen andere coleuren inden gront hebben als voor desen" was (naast de rituele, maar misschien toch steekhoudende klacht over de 'dagelijkse vermindering van de nering') aanleiding om een nieuw reglement uit te vaardigen.^{cxlii} Voortaan waren er geen beperkingen meer op het verfgrondstoffengebruik. De technologische ontwikkelingen leidden ook in Eindhoven tot een versoepeling van het toezicht op de ververij: in 1682 hoefden lakenkopers en drapeniers niet meer te zweren op artikel 11 van hun gildekaart, dat het gebruik van verboden verfstoffen tegenging.^{cxliii}

De consequentie was de invoering van twee nieuwe stalen, loden en stempels in Den Bosch: voor kastoorszwart en galzwart. Op stadskosten zou een nieuwe staallap voor kastoorszwart worden gemaakt. De kleur ontstond door lichtblauw geverfde lakens te behandelen met de voorheen verboden materialen sumak, koperrood en galnoten.^{cxliv} Tilburgers hadden voordien te Rotterdam kastoorszwart laten verven^{cxlv}, maar, zover het bronnenmateriaal dat wenst te tonen, nog niet te 's-Hertogenbosch. Te Leiden was het kastoorsverven sinds 1645 onder bepaalde voorwaarden toegestaan, in Amsterdam wat eerder.^{cxlvi} De voormalige Bredase verver Nicolaes Donckers had in Antwerpen in 1653 namens de "wullenblauwverwers" het initiatief genomen om lakens zwart te verven "op de Hollantsche maniere", waartoe hij eerst een proef had moeten afleggen met vier lakens op de oude wijze en vier op de nieuwe, steeds een per staal.^{cxlvii} [[Vervolgens stuurden de Noord-Brabantse drapeniers en lakenkopers "om de

deucht ende schoonheyt der verffve" hun te zwarten stoffen niet meer naar de ververijen in Den Bosch, Tilburg en Breda, tot het strenge importverbod van in konings-Brabant geverfde lakens (ook al waren het Staats-Brabantse reidsels) tot een nieuwe oriëntatie noopte.^{cxlviii]}

Galzwart, dat werd bereikt door geblauwde lakens te verven in een kokend bad van galnotenaftreksel^{cxlix}, was blijkbaar voorbehouden aan lakens van mindere kwaliteit, want als te 's-Hertogenbosch de staalmeester bereid was om het gepresenteerde, galzwart te verven laken voor 22 stuiver per el te kopen, mocht hij dat zonder toestemming van de verver doen. Aldus de keur van 1679. Een andere nieuwigheid was in 1679 de kwaliteitscontrole van het te verven laken: de staalmeesters moesten nazien "of den drappier door het spinnen den draedt niet te hart gedraeyt heeft ende of den volder het vel wel uijtgevult heeft ende of den drooghscheerder den draet vant laecken doorde kaerden wel gebrooken heeft."

§ 2f. Een geotrooieerde ververij

Het krampachtige conservatisme van de Bossche lakenverversorganisatie in 1617 e.v. had niet de toelating van een roodverver kunnen tegenhouden, maar nadien wordt deze tak van het bedrijf in de stad niet gezien. In 1646 vroeg de 26 jaar oude Martin de Weer, die minstens sinds 1638 als jonge administratieve medewerker bij Jan Baptista Donckers had gewerkt en in 1643-1645 in het lakenproductiecentrum Armentières verbleef om 'Waals' en ongetwijfeld de handel te leren^{cl}, om advies aan zijn vroegere meester, die hem graag als klerk terugwilde. De pen of de ververij, was het dilemma en Donckers gaf aanvankelijk een ontwijkend oordeel over de toekomstperspectieven in zijn metier: "Comt het wel, soo is het wel. Ende comt het qualijck, soo en heeftmen niet als grooten ondanck'." De Weer hield aan en wist Donckers te enthousiasmeren. Deze nam hem als leerknapp aan en hield hem voor dat er mettertijd kansen zouden zijn om een bedrijf te stichten in Tilburg, Turnhout of Eindhoven.^{cli} Maar De Weer wilde ook het roodverven leren, "dat men hier soo constich niet en can leeren, als wel in Hollandt, princepaellijck tot Rotterdam, daermen een extrodenaris fraij manier daer van heeft, want alle de lackenvercoopers alhier, als mede de omliggende dorpen, stueren haer laeckens om root te macken al naer Hollant, princepaellijck naer Rotterdam."^{clii} Na zijn twee leerjaren bij Donckers te hebben voltooid nam hij als jongste gast dienst bij zijn neven Van Berckel te Rotterdam en daarna bij een andere baas.^{cliii} Een jaar later werkte hij in Breda bij Nicolas Donckers en overwoog hij om in Den Bosch, Eindhoven of Helmond een roodververij te beginnen, "want sien al de roijen, soo vanden Bos, Eijndhoven, Hellemont ende allen de omliggende dorpen in de meiereij vanden Bos ende uijt lant van Breda comen al desen wech om te laeten verwen, soo dat daer een baes waer die goede roijen mackten."^{cliv} Van dit gat in de markt, nog verlokkelijker gemaakt door Donckers' aanbod om zijn compagnon te worden, maakte De Weer geen gebruik: hij vestigde zich als verver in achtereenvolgens Brussel (vermoedelijk als compagnon van Nicolas Donckers) en Antwerpen^{clv}; daarmee zag hij af van de klandizie van de Staats-Brabantse lakenkopers, die de Rotterdamse roodververs bleven frequenteren (zie ook § 5a).

[{Rood werd wel geveerd in Den Bosch en elders, maar gewoonlijk betrof dat goedkope kwinken, lijsten of voerlakens, die een oppervlakkiger verfspoeling kregen dan de zware lakense stoffen.}] Roodverven was in Brabant daardoor altijd goedkoper dan in andere kleuren en bovendien ongestaald. Het echte hoog- of karmozijnrood kostte in Rotterdam *f* 48 per half laken en karmozijnpaars *f* 30^{clvi}, terwijl het duurste, dubbelgestaalde zwart *f* 30 à *f* 42 kostte.^{clvii} Karmozijnrood was in de jaren vijftig alleen geveerd door Abraham Lodewijcx te Goirle, zij het incidenteel en op zeer kleine schaal.^{clviii}

In 1687 kreeg Samuel Couwenbergh een beperkt productiemonopolie van de stad 's-Hertogenbosch. Hij had de magistraat er op gewezen dat hij, "sonder beroem gesproocken", bijzonder goed was in twee kleuren: karmozijn en couleur de feu, -en graag in Den Bosch wilde komen werken, "waer binnen diergelijcke coleuren verwers niet en worden gevonden, oft oijt hebben geweest, ter oorsaake dat de coopliden ende andere ingeseten deser stadt genootsaect werden haer stoffen ende laecken nae Hollandt tot groote costen te stueren." Hij kreeg toestemming om tien jaar lang met uitsluiting van anderen in beide kleuren te verven en kreeg bovendien vrijstelling van enkele stedelijke lasten.^{clix}

Zijn monopolie werd verlengd in 1699.^{clx} [[Over zijn cliëntèle is weinig bekend.^{clxi}]] In 1711 hoorde hij bij geruchte dat een Utrechtse lakenverver zich in zijn stad wilde vestigen zonder in het verversgilde te zijn geadmitteerd, waardoor het gevaar ontstond dat hij "buijten staat soude raken omme de sware oncosten tot deselve verwerije behoorende te konne bij brengen." Gezien de hoge startkosten in 1687 en omdat hij "gedurende den selven tijt seer sware banquerotten heeft gehad, en voornamentlijk aengemerckt alle leverantie aen militairen staande ter repartitie van Hollant ofte Utrecht inder selver provinciën respectivelijck moeten werden gedaan, waer door bij desen slechten tijt en toestant van saken de ingesetenen alhier niet alleen groote totale ruïne te dughten staat", vroeg hij een nieuwe verlenging van twintig, vijftien of tien jaar van het monopolie en om weigering van de Utrechtse concurrent. Het werd hem toegestaan, het eerste voor twaalf jaar.^{clxii} Een half jaar later hield hij met een beroep op de aloude gildekaart een nieuwe kaper van de kust af, te weten Gerart van Asten, een Oisterwijkse wolverver die in Den Bosch ook lakens wilde gaan verven.^{clxiii}

Het wegvallen van militaire opdrachten moet de markt significant hebben verkleind en de concurrentieverhoudingen navenant verscherpt. Allereerst liep de klandizie terug doordat sinds 1689 veel troepen uit de Staats-Brabantse garnizoenssteden in de Spaanse Nederlanden waren gelegerd.^{clxiv} In 1693 geboden de Staten van Utrecht dat alle leveringen van kleding, schoeisel, hoofddeksels en uitrustingsstukken ten behoeve van troepen ter repartitie van de provincie moesten worden gemaakt en geleverd door inwoners.^{clxv} Tien jaar later volgden op aandrang van "diversche Koopluyden, Winckeliers en Verwers van Laackenen, Stoffen en Linnen" de Staten van Holland en Westfriesland met eenzelfde plakkaat, dat in de jaren nadien werd uitgebreid en geperfectioneerd.^{clxvi} Zeker de maatregel van Holland, dat verreweg het grootste repartitie-aandeel had, moet een gevoelige klap zijn geweest voor belangrijke sectoren van de Bossche economie, de lakenververij inbegrepen. Eind 1704, nadat in augustus ook de leveringen aan door Holland betaalde buitenlandse regimenten waren verboden,

had de stad nog vruchteloos diplomatieke activiteiten ontplooid om het tij te keren, daartoe aangespoord door de kooplieden, ambachtslieden en leveranciers. Hoewel Couwenbergh een van de veertien ondertekenaars was, sprak het betreffende rekest slechts van winkeliers, kleermakers, knoopmakers, lint- en passementwerkers, kousenkopers, lijnwaadkopers, zwaardvegers, schoenmakers en hoedenmakers.^{clxvii} Het belang van de ververijsector was blijkbaar zo vermindert, dat een aparte vermelding niet meer opportuun was.

Samuel Couwenbergh, die aan de Dieze om de hoek van de Vismarkt werkte^{clxviii}, dus tamelijk bovenstrooms, testeerde op zijn ziekbed in 1737 en overleed vermoedelijk kort nadien.^{clxix} Pas in 1752 werd de ververskeur zo versoepeld, dat linnenwevers ook wollen lakens mochten gaan verven. Er waren twee redenen: er was nog maar een wolverver, wat het gevaar in zich hield dat hij van de winkeliers en velploters zulke 'onmatige winsten' zou nemen dat zij naar Leiden zouden gaan, terwijl ook de overweging gold "dat het weven en verwen van wolle lakenen voorheen ambagten zijn geweest, welke binnen dese stad seer hebben gefloreert, dog zeedert eenige jaren in verval zijn geraakt, en het eerste althans ten platten lande sterk wordt geëxerceert, dat, de fabricq van lakenen met het verwen van wol verknogt zijnde, het eerste binnen dese stad noijt sal kunnen toeneemen, soo ontrent het laast niet eenige faciliteit wordt toegebracht."^{clxx} Wat bijvoorbeeld in de stad ontbrak, waren lakenramen of een andere plaats om geverfde lakens te drogen, zodat zij nat werden vervoerd.^{clxxi}

In de jaren tachtig en negentig was er nog een linnen- en lakenververij in Het Zwart Leeuwke op het Hinthamereinde^{clxxii}, maar in 1816 telde in Den Bosch geen enkele blauw- of lakenververij meer. Tilburg had er toen zeven.^{clxxiii}

§ 3: MEDEDINGING IN MEIERIJ EN BARONIE

In 's-Hertogenbosch werden vooral Luikse, Limburgse en inlandse lakens geverfd, gemaakt te Verviers, te Eupen en Weert en te Tilburg en Oisterwijk. Tijdens en kort na het Twaalfjarig Bestand werden in de productieplaatsen Tilburg en Oisterwijk ververijen opgericht, zo ook in de transitostad Breda. In Eindhoven bediende een verfbedrijf de lakenkopers en -makers van de stad en van het naburige Geldrop. De laatsten konden ook bij de verver van Helmond terecht. [[De ververijen die tegen 1700 te Boxtel en Oosterhout worden gezien, waren waarschijnlijk kleine bedrijfjes met een korte levensduur, misschien wolververijen.^{clxxiv}]]

§ 3a. Pogingen tot vestiging van een ververij te Tilburg

In Tilburg werden lakens geweeft, gevold, geschoren en geperst, maar pas na het Twaalfjarig Bestand werd een ververij opgericht. Wel waren er linnenververs. In 1632 althans eiste Anthonis Adriaen Gerits de Beer schadevergoeding van de verver Handrick Janssen, die met zijn vrouw bij hem acht dagen in de kost was geweest om hem het blauw verven van linnen lakens te leren. De vier verfkuipen die hij daarna aanmaakte deugden van geen kant.^{clxxv} Voorts wordt er enkele malen gesproken van lijsterververs^{clxxvi} en ook Hendrick Wijten, die

in 1687 een verfketeltje had ter waarde van *f* 7 en een schuld van *f* 38 voor bij de ververij-Donckers in Den Bosch gekochte verfwaren^{clxxvii}, zal zo'n klein bedrijf hebben gerund.

Een eerste poging tot oprichting van een wollen-lakenververij dateert van kort na de wapenstilstand.^{clxxviii} Begin 1625 richtten veertien Tilburgse lakenkopers er een op, nadat zij Nicolaes Donckers, zoon van de Bossche verver Melchior, bereid hadden gevonden hem te leiden. Zij stelden zich borg voor eventuele bedrijfsverliezen en zouden hem voorzien van alle productiebehoeften. Bovenal verplichtten zij zich al hun lakens door Donckers te laten verven.^{clxxix}

Sinds juli 1624 werd Breda belegerd, zodat de stedelijke lakenververijen aanvankelijk slecht en allengs in het geheel niet bereikbaar zullen zijn geweest. Na de overgave aan de Spanjaarden in juni 1625 zag de toekomst voor de belangrijkste verver, de lutheraan Abraham Lodewijcx, er somber uit. Hij verhuurde zijn ververij aan Nicolaes Donckers, die op 21 november 1626 het burgerschap van Breda kocht en Tilburg verliet.

Kort daarna, in december 1626, werd een tweede poging ondernomen door Peter Verschueren, praktiserend meester-chirurgijn en handelaar in wollen lakens te Tilburg, en de verver Huybert Aertss Seysmans. Verschueren verschafte het startkapitaal van *f* 2026:2:4, dat Seysmans binnen een maand moest terugbetalen, waarna hij de enige eigenaar van de ververij zou zijn. Hij had een [[vierjarig]] productie-octrooi van de Raad van Brabant te Brussel op zak.^{clxxx} Een maand nadat het contract was getekend (en dus Verschueren zijn geld terug moest hebben), verkocht Seysmans zijn octrooibrief en "een cooperen ketel, twee cuypen ende twee standen met noch een cleyn indigoketel, twee hantketels ende voirts met allen trecht ende gereetschappe ende de stoffen, jegenwoirdich inde verwerie berustende", aan zijn broer Jacques Aertssen, die het bedrijf op dezelfde dag doorverkocht aan Jan Haubracken Henrickssen, licentmeester en herbergier.^{clxxxi}

Onbekend is wat er misging. Geld was er genoeg: Jacques Aertssen was de Antwerpse firmant van een Bosch-Antwerpse groothandel in linnen, lint, garens, tapisseriën en vlas.^{clxxxii} Bovendien liet hij als huismeester van het Antwerpse dwinghuis tientallen wevers in dwangarbeid voor hem werken; verfhout werd onder zijn leiding nog niet geraspt.^{clxxxiii} Hij steunde zijn broer, die in Antwerpen een opleiding tot verver had genoten, onder meer door de inkoop van de verfstoffen indigo, Spaanse pastel, meekrap en gal.^{clxxxiv} Achterin een van zijn betaalboeken staan enkele verfrecepten: voor violet neme men 1 pond provinciehout en 4 ons aluin, waarmee men gedurende 1 uur 5 pond lint of garen in 2 akers water kookt; 5 pond garen of lint verft men brazielrood door het eerst een nacht in aluin te laten weken en dan 2 uur lang te koken met 1 pond braziliehout; bij 6 pond wouw voege men 1½ pond potas en 1½ lood Spaans groen; om asgrauw te maken late men 1 pond koperrood en 4 ons gestampte gal 30 minuten koken in twee emmers water.^{clxxxv}

De reductie van Den Bosch in september 1629 maakte het voortbestaan van de Tilburgse ververij onzeker. De stad had namelijk het recht bedongen om alle lakenververijen ten platten lande te weren: artikel 13 van het capitulatieverdrag bood bescherming aan de stedelijke productienijverheid en voegde er aan toe "dat alle diergelycke ambachten ende manufacturen, mitsgaders de verwerien

ende nieuwe jaermerckten geduerende dese troublen vercregen in de meyerie deser stadt sullen cesseeren.^{clxxxvi} De Tilburgse octrooihouders van de ververij richtten zich enkele weken later tot de regering van hun heerlijkheid met het verzoek dat de pas opgerichte ververij goed liep en niet alleen Tilburg bediende, waar veel wollen lakens werden gemaakt, maar ook tal van omliggende dorpen. De ververij was moeizaam begonnen, was sinds een half jaar weer onder leiding gekomen van Peter Verschuere en had sedertdien een goede reputatie opgebouwd. "Ende datmen verstaet dat die vander stadt van s Hertogenbosche pretenderen dese verwerie te willen doen cessen, dwelck soude strecken tot eyntelycke ruine des voorschreven meester Peters ende oock tot groote schade vanden ingesetenen van Tilborch", werd dringend verzocht om de autoriteit van Grobbendonck, heer van Tilburg en Goirle en gewezen gouverneur van 's-Hertogenbosch, in te schakelen om de ververij te redden.^{clxxxvii} Grobbendonck was materieel geïnteresseerd in de lakennijverheid, niet alleen als heer van Tilburg, maar ook omdat hij in Den Bosch twee volmolens had opgericht.

Het verbod op plattelandsververijen bleef van kracht, maar er zijn geen tekenen dat het ooit ten uitvoer is gebracht.

In 1629 of 1630 kwam de Bredase verver Abraham Lodewijcx in Tilburg wonen en werken, tot uiterlijk 1637.^{clxxxviii} [[Van Brussel kreeg hij een monopolie-octrooi voor drie jaar.^{clxxxix}]] Hij vorderde voor het schepengerecht [{van Tilburg}] in 1634 f 100 arbeidsloon, "met wolle laeckenen te verwen verdient"^{cxc}, en in hetzelfde jaar heet hij "wullenlaeckenverwer binnen deser heerlijkheijt".^{cxc} Twee jaar later blijkt hij met zijn "famulus" (meesterknecht) het omwaterde Huis van Broekhoven te bewonen, dat in de herdgang van Broekhoven aan de Leij stond^{cxcii}; daar had hij tevens zijn "neringe".^{cxciii} Ook Seysmans had in Broekhoven gewerkt^{cxciv}, vermoedelijk in dezelfde ververij.

In 1631-1634 werden uit Tilburg rood, zwart, (donker)groen, grauw, blauw, taneet en geel geverfde lakens geëxpedieerd naar Retie, Olen, Zundert, Ranst, Dessel en vooral Turnhout (36%). Van vierhonderdnegentig voor het licent aangegeven exportlakens was 10% geverfd, te Tilburg. Alle voor Antwerpen bestemde lakens (47%) waren wit.^{cxcv}

§ 3b. De ververijen te Breda

Breda was een kleiner lakenhandelscentrum dan 's-Hertogenbosch, maar lag dicht bij Tilburg en vormde een uitstekende uitvalsbasis naar Dordrecht, Rotterdam, Leiden, Amsterdam en andere Hollandse steden. Vanouds werd er geverfd^{cxcvi} en tijdig stapte men over op de moderne grondstoffen, want al in 1591 werd indigo gebruikt.^{cxcvii}

De lakenweverij kwijnde tijdens en na het Bestand en leed onder de plattelandsconcurrentie. Bevestigingen van het stedelijke monopolie op de wolbewerking met uitsluiting van de dorpen door Maurits in 1620 en Philips IV in 1626^{cxcviii} baatten niet, evenmin als de juridische procedures tegen heerlijkheden als Oosterhout, Dongen en Etten in de jaren twintig en dertig.^{cxcix} In de jaren veertig gaf de magistraat premies voor de vestiging van Hollandse laken-, baai- en vooral saaidrapeniërs en voor lakenpersers^{cc}, wat wel leidde tot werkverschaffing aan honderden saaiwevers, maar niet tot een gezonde

bedrijfstak, want in 1658 droeg de stad *f* 6000 bij aan een dubbel zo groot fonds om onverkochte saaien op te kopen.^{cc1} En de dorpsnijverheid bleef een verkillende invloed uitoefenen op het Bredase ondernemersklimaat.^{ccii}

Met name de lakenbereiderij in het naburige Oosterhout nam in de loop van de zeventiende eeuw in betekenis toe en hield in de eerste helft van de achttiende eeuw stand tegen de politieke en commerciële druk van de Bredase en vooral Hollandse lakennering. Zij was een navenant belangrijke bron van werk en inkomen voor de Bredase ververs, [[maar in 1698 woonde er ook een blauwverver.^{cciii}]]

In 1611, dus tijdens het Twaalfjarig Bestand, richtte Franchoijs Lodewijcx een lakenververij in Breda op. Hij had eerst te Amsterdam gewerkt^{cciv} en was later koopman en verver te Rotterdam.^{ccv} De lakenkopers van Breda beloofden dat zij een jaar na de start van het bedrijf al hun lakense stoffen bij Lodewijcx zouden laten verven; na verloop van dat jaar kreeg hij een octrooi van zes jaar om met uitsluiting van eenieder in Breda te verven, terwijl de magistraat bovendien schadeloosstelling beloofde voor gedeerd werk en inkomen als lakenkopers elders lieten verven.^{ccvi} Gezien het aantal van tweeëndertig Bredase lakenkopers of -winkeliers rond 1620^{ccvii} was het plaatselijke ondernemersklimaat gunstig. In 1613-1617 worden te Breda nog twee blauwververs gezien en in 1618 burgerde een Leidse lakenbereider en verver in.^{ccviii} De eersten verfdien vermoedelijk linnen lakens en van de laatste wordt niets meer vernomen.

De leiding over de ververij Den Blauwen Bock achter de Haagdijk in de Gasthuisbeemden aan de stroom de Gampel^{ccix} liet Lodewijcx aanvankelijk over aan een meesterknecht en later aan zijn rond 1590 geboren zoon Abraham, die zich aan het eind van zijn leven Van Weesp ging noemen.^{ccx} Deze verliet tijdens of na het beleg van Breda (1624-1625) de stad; hij had als lutheraan in 1618 en 1619 in zijn huis laten prediken^{ccxi} en miste zodoende onder de Spanjaarden elk toekomstperspectief. Zijn bedrijf heeft hij "desert laeten staen, op hope dat de goede Godt daerinne haest soude versien."^{ccxii} Eerst ging hij in Oosterhout wonen^{ccxiii}, waar na de Spaanse verovering dertig tot veertig protestantse families uit Breda neerstreken^{ccxiv} en dat later bekend stond om zijn droogscheerderijen. Vervolgens, vermoedelijk in 1630, koos hij Tilburg als woon- en werkplaats.

Onbekend is of Lodewijcx te Oosterhout een lakenververij inrichtte. Dat hij in december 1626 een lakenmaker te Dongen maande tot betaling "van verwerije van laeckenen"^{ccxv}, kan een afrekening zijn geweest uit zijn Bredase tijd, en de huizen die hij in 1627 en 1628 kocht bij de kerk en aan de Zandheuvel^{ccxvi} stonden weliswaar in de nabijheid van kleine waterloopjes, maar betwijfeld kan worden of deze in staat waren om een lakenververij te bedienen. Wel kon Lodewijcx profiteren van de Oosterhoutse haven, via welke hij nog in 1631, toen hij al in Tilburg woonde, verfstoffen betrok.^{ccxvii}

Uiteindelijk vestigde zich Abraham Lodewijcx te Tilburg en heeft hij van standplaats gewisseld met Nicolaes Donckers, die zijn ververij in Breda huurde.^{ccxviii} In 1631 sloten beiden een weddenschap over vrede of een nieuwe wa-

penstilstand: als die in januari 1633 nog niet was ingegaan, hoefde Donckers de door Lodewijcx geleverde meekrap niet te betalen.^{ccxxix}

Donckers huurde Lodewijcx' ververij tot 1629. In 1628 verwierf hij van het hof te Brussel een octrooi met een looptijd van twaalf jaar om met uitsluiting van alle anderen de lakenververij in Breda te mogen beoefenen.^{ccxxx} Daartoe bouwde hij achter zijn juist verworven Huijs van Waelwijck in de Nieuwstraat op de hoek van de Waterpoortstraat^{ccxxxi} een eigen bedrijf.

Breda was toen Spaans en 's-Hertogenbosch net in handen gevallen van de opstandige staten. Dat leidde tot handelsverboden en een tarievenoorlog over het goederenverkeer. In maart 1630 verklaarden Tilburgse lakenkopers op verzoek van Donckers, dat zij "noydt naer Hollandt oft naer Shertogenbossche eenige geverwde laeckenen, soo die binnen Breda oft alhier binnen Tilborch worden geverft, en hebben getransporteert, vervuert ofte vercocht, maer dat alleen deselve alhier binnen Tilborch in hunne huysen ende winckels worden vercocht ende vuytgesneden ten gerieve vande ingesetenen van Tilborch metten nabuerige dorpen onder contributie ende sauvegarde."^{ccxxxii} Deze leugen was nodig, omdat alleen het vervoer van goederen voor eigen gebruik (inclusief lakens) belastingvrij was.

Verschillende malen kreeg Donckers van de Staten-Generaal permissie om de Tilburgse lakens tol- en licentvrij naar Breda te brengen om ze te verven. Niet dat hij nu gevrijwaard was van militaire molest, want in mei 1636, een maand na de verlenging van de concessie, werd zijn Tilburgse knecht Herrij Pauwels, met lakens op weg naar de ververij in Breda, aangehouden door soldaten uit het garnizoen van Heusden.^{ccxxxiii} Ondanks deze overlast lokte de vrijdom voor Donckers veel Tilburgse klanten. Zij zouden, zoals zij rond 1637 verklaarden, "die moeyten wel sparen van henluyder laeckenen tot Breda te laten verwen, indien zyluyden tot Tilburch wel gedient waren byden voornaemden Abraham Lodewycx, gelijkxe nijet en zyn."^{ccxxxiv}

Kort na de reductie van Breda in 1637 koos Donckers zijn domicilie in het Spaanse Hoogstraten, waar hij in augustus een kamer had gehuurd.^{ccxxxv} Enkele weken tevoren had hij van de gouverneur-generaal van de Spaanse Nederlanden een onbeperkt vrijgeleide gekregen en in hetzelfde jaar ontving hij een sauvegarde van de Staten-Generaal.^{ccxxxvi} Hij hield de ververij in Breda aan en bleef Tilburgse klanten bedienen^{ccxxxvii}, -ook als wolhandelaar.^{ccxxxviii} Begin 1645 keerde hij naar het Staatse Breda terug^{ccxxxix}, waar hij terstond zijn woning en bedrijfsruimte Huijs van Waelwijck in gebruik kon nemen.

Donckers' terugkeer stond in het teken van concurrentiedreigingen. Lodewijcx had sinds 1637 verschillende pogingen in het werk gesteld om naar de stad terug te keren. Wijzend op het pionierswerk van zijn vader en hemzelf, de gevolgen van "het droevich overgaen" van de stad in 1625 en de uitstedigheid van Donckers vroeg hij meermalen om permissie zijn ververij te mogen heropenen en te worden begunstigd met het tot dan door Donckers genoten monopolie-octrooi.^{ccxxx} De magistraat adviseerde om Donckers' alleenrecht op te schorten en naast hem Lodewijcx toe te laten. Blijkbaar heeft de domeinraad van de heer van Breda deze aanbeveling niet opgevolgd en uiteindelijk, in 1643, verzocht Lodewijcx om een octrooi van een decennium voor een hete en een

koude lakenpers.^{ccxxxi} Een jaar later echter besloot de magistraat om bij Oranje naar een zo gunstig mogelijk monopolie te solliciteren voor een Leidse koopman, die zich te Breda wilde vestigen om "aldaer op te stellen een heete parse en verwerije van alderley coleuren van grofreynen, rassen, saeyen, laeckenen, garen, gebreyde koussen en meer andere diergelycke stoffen en goederen."^{ccxxxii} Het zal niet zijn gelukt, want in 1647 later meldde zich Abraham Lodewijcx opnieuw met het plan "een heete ende coude perse, midtsgaders oock een wol ende kousen verwerije op te stellen." Na overleg met de draperiers gunde de magistraat hem een tegemoetkoming van *f* 150 voor de grote investeringen, een aanbeveling bij Oranje voor een monopolie van 8 à 10 jaar en vrij gebruik van het stadserf aan de zuidzijde van de ververij in de Gasthuisvelden.^{ccxxxiii}

Abraham Lodewijcx werd in mei 1651 drossaard van Tilburg en Goirle.^{ccxxxiv} Hij heeft zijn ververij nog enkele jaren aangehouden, -in 1654 was de verver en vermoedelijke meesterknecht Floris van den Spiegel de gebruiker^{ccxxxv}-, en verkocht daaruit in 1656 zijn lakenpers.^{ccxxxvi} Donckers werkte in 1651 en 1652 te Brussel en sinds 1653 te Antwerpen^{ccxxxvii} en deed zijn ververij vier jaar later voor *f* 11.600 over aan zijn zwager Martinus Struve^{ccxxxviii}, lakenkoper. Misschien voelde hij zich bezwaard door de godsdienstpolitieke situatie in Breda. Weliswaar kon hij in de Republiek als rooms-katholiek ongestoord zijn koophandel en ambacht drijven, -in tegenstelling tot de lutheraan Lodewijcx in de Spaanse tijd-, maar evenals de laatste kwam hij activistisch uit voor zijn geloofsovertuiging door in zijn huis te laten prediken door (nota bene) jezuit^{ccxxxix}-ten.

Donckers' vestigingskeuze voor Antwerpen kan economisch worden verklaard uit de traditionele contacten met de lakenmakers en -kopers van de Antwerpse Kempen, waarin Hoogstraten belangrijk was en bovendien innige contacten onderhield met Tilburg. Bovendien werden in Antwerpen na 1650 veel Tilburgse en Vervierse lakens geverfd^{ccxl}, zodat Donckers verzekerd kan zijn geweest van een ruim aanbod van stoffen. Er woedde echter een handelsspolitieke oorlog tussen de noordelijke en zuidelijke Nederlanden, die leidde tot het aannemen van een plakkaat tegen de invoer van Tilburgs laken. De lakenkopers, lakenbereiders en lakenververs van Antwerpen voorzagen in 1655 de totale ondergang van hun nering en hielden de regering te Brussel voor dat het nooit de bedoeling kon zijn geweest in het verbod van uitheemse lakens ook de Tilburgse te begrijpen, "tot opsien dat die Thilborsche van seer cleijn ende slechte fabricque [zijn], heel dienstyelijck vorden gemeijnen man".^{ccxli} Vijf jaar later luidden de Antwerpenaren opnieuw de noodklok, toen weer een handelssanctie dreigde; zij betoogden "dat sonder die Tilborchsche laeckenen die winckels vande laecken-vercoopers alhier nijet en konnen wesen gestoffeert ende die gemeijnte deser stadt ende naebueren nijet en konnen wesen gediendt off gerieft, alsoo die van Thilborch dese stadt van Antwerpen nu den tijdt van t'seventich ende meer jaeren, sonder datter memorie is ter contrariën, hebben gediendt ende versien naer wensche ende wille met laeckenen vanden prijse van dertich, vyffendertich, viertich, vyffenveerdich, vijffich, sessenvijftich, t'sestich a sessent'sestich stuyvers d'elle." De voorgestelde fiscale maatregel was draconisch en zou per el een prijsverhoging van minstens 10 stuiver opleveren.^{ccxlii}

Hoewel in die tijd de Tilburgers een partiële concessie hebben gekregen voor de invoer van niet minder dan zesduizend witte, onbereide lakens^{ccxliii}, iets meer dan een geschatte jaarproductie^{ccxliiv}, kwam het voorlopig niet meer goed tussen Antwerpen en Tilburg.^{ccxlv} Wel zei in 1687 de admodiateur van de konvooien en licenten van de Republiek, dat er veel Tilburgse lakens naar Brabant werden geëxporteerd en dat er in Antwerpen "een formele hal was, die de Tilburghse laecken hal genaemt wert"; zijn opmerking zegt veel over het intensieve contact met de Scheldestad, maar niets over de toenmalige stand van handelszaken op het zuiden.^{ccxlvii}

De gezwagers Struve en Donckers hebben in de eerste jaren mogelijk nog voor gezamenlijke rekening gewerkt. In 1659 verrekende Struve immers vijftig kassen indigo guatemalo, die zij samen van een Antwerpse koopman hadden gekocht.^{ccxlviii} Op zijn sterfdag, 21 april 1667, verkocht Struve het Huijs van Waelwijck met de lakenververij, kuipen, ketels en verdere gereedschappen aan een jurist^{ccxlviii}, waarmee een einde kwam aan het bedrijf.

Het duurde daarna jaren voordat er in Breda weer een lakenverver wordt gezien. Het was Cornelis Couwenbergh, die zijn ververij uit Rotterdam naar Breda overbracht^{ccxlix}, nadat hij in mei 1680 van de raad en rentmeester van de domeinen van de koning van Engeland (stadhouder Willem III, heer van Breda) een octrooi had gekregen om gedurende vier jaar "te houden ende te exerceeren eene verwerije tot het verwen van geheele en quard stucken laeckenen, carsaijen, baeijen en andere stuck goederen die de laecken hal en der selver keuren in het sward verwen moeten passeren."^{cccl} Het octrooi werd in 1684 met tien jaar verlengd en ging in 1690 over op zijn weduwe.^{cccli} Zij nam in 1692 Hendrick Schrieck aan om gedurende drie jaar als meesterknecht de ververij te leiden en haar zoon Cornelis het vak te leren, "zoo aengaende de blaeuwkuijp als alles anders de verwerije aengaende", tegen een weekloon van *f* 7:14:0 en elk jaar een nieuwe hoed.^{ccclii} Cornelis Couwenbergh junior had sinds zijn mondigheid in 1699 de leiding over het bedrijf en in dat jaar gaf hij aan zijn leer knecht Teunis Cristiaenssen uit Holstein een getuigschrift.^{cccliii} In 1701 en 1710 kreeg hij stedelijke octrooien voor respectievelijk zes en zestien jaar.^{cccliv}

Rond de eeuwwisseling werkten te Breda en 's-Hertogenbosch geoctrooieerde ververs en was de ververij te Goirle nog in bedrijf, zij het niet meer voor lang. Toch was er nog plaats voor nieuwkomers: hoewel het octrooi van Cornelis Couwenbergh te Breda nog in 1710 was verlengd, gaf de stedelijke magistraat een jaar later toch aan Jan Francis Tilemans toestemming om een ververij op te richten^{ccclv}, wat leidde tot een langdurig proces.^{ccclvi} Ten laatste in 1729 kreeg Tilemans een beroepsverbod en in 1735 eindigde hij zijn leven in Utrecht.^{ccclvii} Overigens was de Bredase koopman Pieter Snellen, hoewel Tilemans in rechte werd getrokken, de eigenaar.^{ccclviii}

Welkom voor Couwenbergh was in 1721 de aanklacht tegen Tilemans wegens wanprestaties. In stad en baronie van Breda, Rotterdam en andere Hollandse steden waren in 1720 lakens verkocht die weliswaar het stedelijke stempel "van groot stael en dubbeld stael geblauwt swart" droegen, maar slechts aan een kant bleken te zijn geblauwd. Daarmee had Tilemans een prijsvoordeel van *f* 2 opgestreken, want een groot stael kostte *f* 14 en een dubbel slechts *f* 12. Tile-

mans zei van niets te weten en verwees naar zijn drie knechten, die de bal weer naar hem terugspeelden: hij zou de ene keer 2 of 3 pond indigo voor het verven van een laken hebben gebruikt en de andere keer 1 pond, afhankelijk van de gewenste kleur en de kwaliteit van de indigo, maar van de voorraden werd geen boekhouding bijgehouden. Als er indigo moest worden gebruikt, haalde Tilemans dat op om het persoonlijk te weken en te koken in een ijzeren pot. Knecht Hendrick Broodbacker, die voor *f* 3 per week werkte en in januari 1721 wegens 'schelmachtigheid' door Tilemans was weggejaagd, vertelde dat zijn meester witte lakens in een slecht gezette (aangemaakte) kuip verfde, zodat ze na slechts even gesmet te zijn geweest werden gezwart.

Omdat de kwestieuze lakens via een Oosterhoutse droogscheerder naar Rotterdam waren verkocht, plaatsten de intendenten en staalmeesters van de laken- en saaiervloodhal aldaar in februari 1721 een waarschuwing in de *Amsterdamse Donderdaegse Courant*.^{cclix} In augustus 1721 werd Tilemans veroordeeld tot de proceskosten en uit zijn detentie ontslagen.^{cclx} In Rotterdam moesten voortaan de buiten Holland zwart geverfde lakens eerst in het staalhof worden gekeurd^{cclxi} en in Breda werd de lakenververskaart aangepast.^{cclxii} De Oosterhoutse lakenhandel was door de wanprestaties van Tilemans sterk in diskrediet gebracht.^{cclxiii} Nog in 1740 werd in Leiden bij de discussie over een nieuwe uitvinding "om laakens zonder koperoot swarter en zagter te verwen dan zulx tot nog toe in Holland is gedaan" waarschuwend herinnerd aan het "slegt swart" uit Breda.^{cclxiv}

Hoewel Couwenbergh "door sijn verkeerde directie en handel van sijn lakenkoopmanschap en al te prodigael leven boven sijn maght en nu dus verre in onmaght en bujten crediet is geraeckt", aldus zijn concurrent in december 1723, waardoor anderhalf jaar tevoren zijn huis en bedrijf waren geëviceerd^{cclxv}, vroeg hij in februari 1724 een nieuw octrooi aan, betogend dat de markt te klein was voor twee ververs; aan Tilemans gunde hij het verven van "wolle kausen en andre klynigheden" die niet in de lakenhal hoefden te worden gekeurd. De magistraat weigerde en gaf de aan lager wal geraakte (in "uijterste armoede ende deplorabelen staat", belast met vrouw en tien levende kinderen), voorheen aanzienlijke burger een pensioen van *f* 300 tot er een mooie gemeentebetrekking van minstens *f* 500 of *f* 600 traktement voor hem zou zijn geregeld.^{cclxvi}

Na Couwenbergh en Tilemans worden in Breda geen lakenververs meer gezien. Wel is er in 1738 sprake van een pas opgerichte wolververij.^{cclxvii}

§ 3c. De ververij te Goirle

In 1651 vroegen Denijs Marten Mutsaerts en Lambert Aertssen van Geffen een productiemonopolie met een looptijd van twintig jaar "om binnen de heerlickheit van Tilborch een verwerije te mogen oprechten tot gerieff vande ingesetenen aldaer, met seclusie van allen anderen, wie het oock soude mogen wesen". Hun verzoek zwakten zij enkele dagen later af tot een productie-octrooi^{cclxviii}, maar het schijnt niet te zijn gehonoreerd, want drie jaar later begonnen Van Geffen en Franchoijs Lodewijcx, zoon van de inmiddels drossaard van Tilburg en Goirle geworden verver Abraham Lodewijcx van

Weesp, een "compagnie nopende de wolle verwerije, door hun tsamen gestelt onder Goirle aen d'Abcoven". Zij zouden gezamenlijk de materialen inbrengen, "als ketels, cuijpen ende anderssints, oijck tsamen becostigen het setten der verwerije, leverantie van alle waren van verwe ende anderssints wes daer aen oft daer toe van doen is." Voorts zouden zij op gelijke kosten samenwerken met een of meer knechten, "besorgende bier, kerssen, branth ende anderssints."^{cclxix} Toen Franchoijs vier maanden later overleed na een handgemeen met een drapenier, viel zijn aandeel in de firma aan zijn vader toe.

Van Geffen was meesterknecht geweest in de ververij van Nicolaes Donckers te Breda^{cclxx} en had daar ook een eigen bedrijfje gerund, tot 1646^{cclxxi}, in welk jaar hij vermoedelijk is gaan werken voor Lodewijcx. Twee jaar na het overlijden van zijn partner liquideerde hij met Lodewijcx. Voor f 400 nam deze de wederhelft van het bedrijf over, waarvan Lodewijcx 150 pond gewichten, een ijzeren ketting, de houten deuren, de indigoton en een koperen aker behield, "ende alle andere soodanige gereetschappe als volgens specificatie den tweeden comparant ter leeninge ondergelaten wert." Alle lasten en schulden zouden voor Van Geffen zijn, terwijl Lodewijcx alle profijt, inkomsten en boeschulden zou houden.^{cclxxii}

Inmiddels was Van Geffen in zee gegaan met zijn oorspronkelijk beoogde vennoot:^{cclxxiii} de Tilburger Denijs Mutsaerts, die voorheen als drapenier en lakenkoper te Poppel en Hilvarenbeek had gewoond.^{cclxxiv} In de zomer van 1657 stierf Van Geffen en op 29 juli werd de inventaris van de Goirlese ververij gemaakt. Daarnaast had Van Geffen's bezit slechts bestaan "in eenige meubelen ende boeckschulden", terwijl er steeds meer schuldeisers te voorschijn kwamen, zodat zijn nabestaanden verzochten om de nalatenschap onder beneficie van inventaris te mogen aanvaarden.^{cclxxv}

Bij het aangaan van de vennootschap in 1655 bestond de inrichting van de ververij uit een grote en een kleine ketel, elk met een houten deksel, twee blauwkuipen met deksels, twee driften (drijvers?), twee berries op de kuipen, verstanden, een looikuipje, twee vijzels met stampers, een weegschaal, twee draagberries, twee paar haken, twee spoelstokken, een kruiwagen, vijf goten met een haspel, vijf leuningen, een putstander met een zwengel, de putemmer en de aker, twee indigotobben, tien slechte tobben waarvan twee vol kalk, een zakje gom, een baal meekrap, een baal gemene (mede), 25 voeders turf en een schouwsteen.^{cclxxvi} Twee jaar later trof men in de ververij onder meer een ketel van 400 pond, een kleine ketel van 38 pond, een nieuwe kuip, een indigoketel, een oude blauwkuip, een looikuipje, een indigotob met een stamper, een ijzeren vijzel, twee ijzeren mortieren, vijf leuningen, drie roosters voor onder de ketels en twee spoelplanken.^{cclxxvii}

Het in 1655 aangetroffen textiel bestond uit zeventien halve lakens (inclusief voerlijsten, tierentijnen, karsaaien, taliën), eenenveertig lappen van een half el en meer, mannen- en vrouwenkousen (sommige geel) en een deken, maar ook uit geverfde wollen en linnen garens. De grondstoffen waren gekocht van lakenververs te 's-Hertogenbosch, Oisterwijk en Rotterdam en van kooplieden te Amsterdam: sumak, "gelaes smout", krap- en gemene mede, "biljoen" (mul, slechte mede), braziliehout, geelhout, roodhout en blauwhout, wijnsteen, indigo

guatemalo en lauro, (Spaanse) pastel, koperrood, aluin, gal en galnoten, (oosterse) potas, wouw en arsenicum.^{cclxxviii}

Na 1657 zette Denijs Mutsaerts de zaak alleen voort. In 1671 werd hij aansprakelijk gehouden voor de schade die een Hilvarenbeekse lakenkoper had geleden; diens zwart geverfde lakens bleken "alomme besmet (...) met bloem-placken"^{cclxxix}, oversulcx egeen coopmans goet en was.^{"cclxxx}

Na Mutsaerts' overlijden in 1678 kocht een Rotterdamse lakenkoper de ververij, die hij overliet aan zijn zoon Jacobus van Esch^{cclxxx}, en twee jaar later trouwde deze met Mutsaerts' dochter Adriaentjen. Van Esch was gereformeerd en kreeg daardoor snel een plaats in de schepenbank van Tilburg en Goirle. Hij was ook azijnmaker^{cclxxxii} (azijn was een fixeermiddel voor lakens) en landbouwer, liet twee getouwen bewerken door Goirlese lakenmakers^{cclxxxiii}, handelde in wol^{cclxxxiv} en was in de jaren tachtig bedrijfsleider geweest van een Amsterdamse lakenmanufactuur in Tilburg met twintig getouwen en een gewenste jaarproductie van driehonderd lakens.^{cclxxxv}

Jacobus van Esch was de laatste verver te Goirle.^{cclxxxvi} In 1701 ontving zijn vrouw uit het sterfhuis van de Tilburgse lakenreder Heyliger Jan Colen^{cclxxxvii} nog *f* 17 voor het verven van haar en lakens en in 1703 verlengde hij het huurcontract van de ververij, die toen van zijn broer was.^{cclxxxviii} Hij is voor het laatst gezien in 1710.^{cclxxxix}

Hoewel de ververij te Goirle klein was en derhalve weinig op export gericht, bestond er ook in Tilburg en Goirle een verfstaal.^{ccxc}

§ 3d. De ververijen te Oisterwijk

[{In de vijftiende en de zestiende eeuw had Oisterwijk de meest ontwikkelde plattelandslakennijverheid in de meierij van Den Bosch.^{ccxci} Van Jacob Beyherts, een plaatselijke lakenkoper, werd aan het einde van de zestiende eeuw gezegd dat hij eertijds "zeere groote handel gedaen hadde metter comenscap van wullen lakenen ende sunderlinge van die te laete bereijen ende maken"; in zijn tijd zou hij de voornaamste drapenier zijn geweest van Oisterwijk, ja, in Brabant, en er was niemand "die oijt te voren oft daer nae soe goede ende fijne, costelycke lakenen wiste te doen maken als hy dede." De wol, die hij tot uit Hoogstraten en Turnhout ontving, distribueerde hij onder de wevers en hij verkocht de eindproducten.^{ccxcii} De harde werkelijkheid van de wereldmarkt Antwerpen was echter, zoals een ambtenaar in 1575 schreef, dat de in de meierij gemaakte lakens "in gheen landen seer bekent en syn dan ter plaetsen daer die gemaect worden", terwijl zij te gering waren in kwaliteit en waarde om gespecificeerd op te nemen in de nieuwe belastinglijst op textiel.^{ccxciii}

In 1455-1505 verkocht het Bossche Groot Ziekengasthuis bijna alle wol aan inwoners van Oisterwijk, vanwaar ook lakens werden betrokken.^{ccxciv} Rond 1600 kochten de Bossche pleeg- en zorginstellingen echter zo goed als geen lakens meer in Oisterwijk, maar betrokken zij deze uit Weert, Eupen en in toenemende mate uit Tilburg.^{ccxcv} In de licentrekeningen worden slechts sporadisch Oisterwijkse lakens aangeslagen.^{ccxcvi}

De export naar Holland had voor de Tachtigjarige Oorlog een zeker belang gehad en was volgens een Oisterwijkse chroniqueur (1609) tenietgegaan, omdat "de vrijheijt geheel verbrandt, verblaakt en bedorven [was], de ingeseetenen verloopen, de neering vergaan."^{ccxcvii} Toen in 1614 en 1615 de balans werd opgemaakt, waren er van de meer dan driehonderd getouwen nog slechts vijftien of zestien aan het werk.^{ccxcviii} Enig herstel vond plaats tijdens het Twaalfjarig Bestand, toen althans waren de Oisterwijkers na de Tilburgers de voornaamste krediettrekkers van de Bossche wolleverancier Nicolaes Donckers.^{ccxcix} Een lakenkoper uit Mol had in 1621 een assortiment van Bossche (geverfde), Oisterwijkse, Stramprooise, Friese, Limburgse en Engelse lakens en Hollandse baaien^{ccc}, maar de tarieflijst van de Bossche lakenververs uit 1618 specificeert slechts Tilburgse, Bossche, Limburgse, Geldropse, Stramprooise en Engelse stoffen.

Belangrijker tekens van industriële opleving waren de klachten van Leidse drapeniers in 1637 over de Oisterwijkse en Tilburgse concurrentie^{ccci} en het Bossche verbod om geappreteeerde lakens uit die plaatsen te verkopen.^{cccii} Ook de oprichting van een ververij te Oisterwijk in 1631 wijst op een gunstige conjunctuur.^{ccciii} Het bedrijf heeft na het overlijden van Jan van Berckel (± 1668) misschien stilgestaan^{ccciv}, heette in 1679 afgebrand^{cccv}, maar werd rond 1715 weer in gebruik genomen.

Kort nadat de Bosschenaar Gerart van Asten in 1711 de toegang was geweigerd tot het verversgilde van zijn stad, hij in Oisterwijk de vervallen ververij in gebruik.^{cccvi} Van hem is alleen een wolverfopdracht bekend.^{cccvii} Een jaar later, in 1716, streek de Boxtelse verver Cornelis Suys in Oisterwijk neer.^{cccviii} Gezien de hoeveelheden kuipen en ketels, -zes in 1738 en zeven in 1745^{cccix}-, was het een groot bedrijf. Het kon profiteren van de in 1722 aan Oisterwijk verleende concessie, die de plaatselijke wolindustrie fiscaal gelijkstelde aan die van Tilburg.

De sterke neergang van het plaatselijke wolwerk in de achttiende eeuw (van meer dan honderd getouwen rond 1700 tot nog geen twintig in 1791^{cccx}) reduceerde de verfopdrachten. De ververij van Van Asten sloot uiterlijk in 1766^{cccxi} en die van Suys had in 1794 nog maar een verfketel, die overigens buiten bedrijf was.^{cccxii} }

§ 3e. Ververijen te Eindhoven

De twee belangrijkste Noord-Brabantse lakenververijen stonden rond 1650 te 's-Hertogenbosch en Breda, maar ook Eindhoven kende zo'n bedrijf. De stad had zijn eigen wolwerk^{cccxiii} en een ververij wordt al in de Middeleeuwen gezien.^{cccxiv} Er was een druk handelsverkeer op Duitsland en het land van Luik. In het begin van de zeventiende eeuw ontstond in het naburige Geldrop een bloeiende lakennijverheid.

Over de conjunctuorgeschiedenis van de Eindhovense wolindustrie is weinig bekend. In de textiel domineerden productie en handel in linnen lakens, maar na het heetst van de Tachtigjarige Oorlog behoorde dat van de drapeniers en hoedenmakers nog steeds tot de vijf stedelijke ambachtsgilden.^{cccxv} Iets over de oriëntatie van de plaatselijke draperie blijkt uit het nieuwe ambachtsreglement uit 1611, waarin alleen "Ingelsche laeckens, Trichterlaeckens, Hoernkens laeckens, tzy breet oft smal" (Engelse en Maastrichtse lakens en 'hornkens' uit Horn bij Roermond), met name worden genoemd.^{cccxvi} Hierna zal blijken dat later ook het Tilburgse laken Eindhoven bereikte, maar vermoedelijk werd het als gevolg van de verkeersgeografische ligging van de stad al snel overvleugeld door de wollen stoffen uit Verviers en Eupen.^{cccxvii}

In 1647 adviseerden de gouverneurs van de Leidse lakenhal de draperie van onder andere Eindhoven te bestrijden^{cccxviii}, wat een aanwijzing lijkt voor het belang van de productie, maar in 1665 woonden er slechts een lakenbereider, drie droogscheerders, twee droogscheerdersgasten, vier wolwevers en nog twaalf wevers (onder hen ook linnenwevers), dertig spinsters, een kaardenmaker, een lakenmeter (tevens visser), drie rietmakers, een scheerspoelder, een linnenverver en een wollen-lakenverver. Daar stonden (op een bevolking van nog geen vierhonderd gezinshoofden) minstens negentien lakenkopers tegenover.^{cccxix} De productie was dus van weinig belang, terwijl de handel sterk was vertegenwoordigd.

De Eindhovense ververij was in de zeventiende eeuw een vrij beroep. In 1419 waren de ververs nog samen met de wevers, vollers, scheerders, lakenkopers en kleermakers in het lakenambacht georganiseerd^{cccxx}, maar in 1611 worden alleen wevers, droogscheerders en lakenkopers genoemd. Wel werd de laatsten op het hart gedrukt dat zij "egheen laeckens moeghen vercoopen met valsche verffve geverfft", op straffe van *f* 3 per laken. Helaas werd de aard van de valse verfstoffen niet gespecificeerd. De plaatselijke ververij werd beschermd door beperkingen te stellen aan het handelsrecht voor buitenlieden die geverfde lakens wilden slijten.^{cccxxi}

De lakenmakers- en -kopersfamilie Strijbosch bezat in de zestiende eeuw de lakenververij De Blauwe Hand op het Stratumseinde, aan de kant van Stratum^{cccxxii}; in het begin van de zeventiende eeuw wordt er niet meer gesproken van een ververij, maar van een huis met lakenramen.^{cccxxiii} Marcelis Herinx kocht in 1614 van Goyart Henricxs van den Broeck voor *f* 3290 een verfhuis met een verfketel en twee blauwkuipen, geheten Het Oudt Huys en te Eindhoven gestaan op het Stratumseind nabij de Stratumsepoort. Hij breidde het bedrijf uit door de belendende percelen te betimmeren en verwierf ook De Blauwe Hand.^{cccxxiv}

Marcelis, een zoon van de Helmondse verver Henrick Herinx, was evenals de meeste van zijn beroepsgenoten ook en waarschijnlijk vooral koopman. Hoewel hij ook in lijnwaad handelde^{cccxxv}, was hij geen linnenverver. Hij sloot op 1 augustus 1642 een vennootschap met zijn schoondochter Catharina Donckers. Elk legde *f* 12.000 in.^{cccxxvi} Catharina kon dat goed opbrengen, want zij had bij haar huwelijk in 1638 van haar vermogende vader, de Bossche verver Melchior Donckers, een bruidsschat gekregen van *f* 11.000.

Tot de opheffing van de vennootschap op 1 augustus 1646 werd er in totaal *f* 32.708:5:0 aan inkomsten geboekt, terwijl de uitgaven *f* 56.100:0:4 beliepen. Het verlies was dus aanmerkelijk.^{cccxxvii}

Catharina Donckers, inmiddels hertrouwd met Johan Gomez, een derde-generatielakenverver uit Antwerpen^{cccxxviii}, vertrok naar die stad. Marcelis Herinx overleed in 1650 en zijn ververij vererfde naar zijn dochter Catharina en haar man, de lakenkoper Matthias Bunnens († 1674).^{cccxxix} Catharina Herinx wees in haar testament van 1674 de ververij toe aan haar oudste zoon, die daarvoor *f* 10.000 moest storten in het sterfhuis.^{cccxxx}

De continuïteit van het bedrijf lijkt intussen te zijn gewaarborgd door de meesterknecht Frans Hendrix^{cccxxxi}, die al werkte onder de vennootschap van Marcelis Herinx en Catharina Donckers. (In 1643 werkten in de ververij minstens vijf knechten, -van wie twee inwonend-, een leer knecht en een boekhouder.) In 1686 verzocht hij in zijn testament eerbiedig aan de eigenares van de ververij, Bunnens' dochter, om zijn begrafenis te betalen uit zijn achterstallige loon.^{cccxxxii}

Daarna waren de lakenkoper Michiel Ysaacx van Coursel^{cccxxxiii} en Rogier van Haelen als ververs actief. Van Johanna Catharina Bunnens huurde de laatste in 1691 de ververij voor een termijn van tien jaar. Zij zou een nieuwe blauwkuip plaatsen en hij moest beloven dat hij "mede niet sal vermogen op een ander te gaen verwen, op dat de neringe daer door niet wert beschadight ende de cuijpen als andersints verslegt."^{cccxxxiv} Over de klantenkring van Van Haelen is slechts bekend dat hij in 1694 Frans Bluijssen te Leende aansprak wegens een schuld van *f* 28 voor verfloorn.^{cccxxxv}

Het huis aan het Stratumseinde wordt nog tot in 1800 ververij genoemd, maar hoogstwaarschijnlijk werd er alleen nog wol geverfd.^{cccxxxvi}

§ 3f. Kleine ververijen in Geldrop^{cccxxxvii}

De grote Geldropse klantenkring bleef niet onbediend. Op basis van de opname van lakens uit dat dorp op een Bossche impostlijst uit 1547 werd aangenomen

dat Geldrop toen al een lakencentrum was met een geregelde toevoer naar 's-Hertogenbosch voor de appretise.^{cccxxxviii} Kappelhof verbaasde zich dus over de zeldzaamheid van Geldrops laken in de Bossche godshuisrekeningen: alleen in 1506-1507 werd er een gekocht.^{cccxxxix} Mijn onderzoek in de rekeningen van het weeshuis en het Geefhuis te 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de zeventiende eeuw leverde geen enkel Geldrops product op. Waarschijnlijk heeft Coenen gelijk, als hij het vermoeden uitspreekt dat de Geldropse lakennijverheid pas rond 1600 enig belang kreeg.^{cccxi} Evenals Tilburg was Geldrop na de sluiting van de Schelde gunstig komen te liggen in de verkeerszone tussen Holland en de Luikse en Duitse achterlanden. Weert daarentegen, dat oorspronkelijk had geprofiteerd van de ligging aan de route van Rijnland naar Antwerpen en Bergen op Zoom en vice versa, verloor terrein.^{cccxli}

Dat in Geldrop slechts grovere lakens van inlandse wol werden gemaakt, zoals Van Gulp stelt^{cccxlii}, geldt wellicht voor de situatie in 1728^{cccxlili}, maar strijdt met de indeling van de 'fijne Geldropsen' in het hoogste Bossche verftarief in 1618 en met de plaats die de lakendrapeniers van de Republiek in 1647 het dorp gaven tussen de geduchte concurrenten.^{cccxliv} Uit bronnen blijkt trouwens dat er behalve inlandse ook Engelse en Spaanse wol werd gebruikt.^{cccxlv}

In Geldrop was de lakenmakerij anders georganiseerd dan in Tilburg. Het valt op dat veel wevers zelf de lakens bereidden en persten. Aert Aerts bijvoorbeeld, een klant van de ververijen te Eindhoven en Helmond, bezat in 1690 een "pars, raem, dis, scheeren, caerde ende alle verder gereetschap totter ambacht verijschende"^{cccxlvi}, terwijl bij zijn dorpsgenote Mari van den Nieuwenhuys in 1714 een weefgetouw, twee spoelgetouwen, een scheerraam, een waag met 175 pond gewichten, een lakenpers met vier ijzeren platen en lakenpapieren, een lakenraam van 50 el lang en dertig drachten kaarden werden geïnventariseerd.^{cccxlvii}

Een ververij als verdere uitbreiding van de lakenmakerij wordt gezien in 1699 bij Jenneken Aert Bacx, weduwe van Dielis Bluysen, die behalve een getouw, lakenscharen en een lakenpers ook een verfketel had.^{cccxlviiii} Kort daarna huurde Ariaen Stevens van Zeelant een ververij in de Kerkstraat.^{cccxlxi} Een scheerdis, een lakenraam, lakenscharen, een lakenpers en ook een verfketel van drie tonnen inhoud werden in 1714 aangetroffen in de nalatenschap van Wouter Huybers Daems.^{ccccli}

Een bedrijfsongeval vond in 1734 plaats in de ververij van Andries Verbeeck. Toen de zoon des huizes de wol uit de kokende verfketel wilde halen, viel hij er in; hij stierf aan zijn verbrandingen.^{ccccli} Het bedrijf werd later voortgezet door zijn zus Catharina en haar man Peter Prinsen en toen zij in 1751 was overleden, werd er een wollenweefinrichting geïnventariseerd, maar ook een verfketel van 5 tot 5½ tonnen inhoud.^{ccccli}

Andere Geldropse ververs worden gezien in de jaren zestig, te beginnen in 1764, als de Amsterdamse verfhandelaar Samuel Wiselius betaling van f 233 eist van Laurens van de Sande voor in 1763 en 1764 geleverde verfwaren, te weten een vat sandelhout ad f 7½ het pond, koperrood, campêchehout, wijnsteen, gal en pernambukhout.^{ccccli} In 1767 ging Joost Jan Vogelpoel in de Palts het blauwverven leren^{ccccliv} en werd een inventaris gemaakt van de lakenmakerij annex ververij van Tieleman Bluysen: hij had diverse soorten hout, mul, weemoes, galnoten, koperrood en sumak in huis, maar geen verfketel.^{cccclv}

De geringheid van de Geldropse ververijtjes blijkt uit het inkoopbeleid van Jasper Janssen Verbeeck, die indigo (uit India en Java) en galnoten in 1764-1768 per pond inkochte en de verschillende houtsoorten per baaltje.^{ccclvi}

§ 3g. De ververij te Helmond

Evenals in Breda lijkt de Helmondse lakenververij vooral te hebben gewerkt voor buiten de stad geweven wollen stoffen. In de Veestraat aan de Aa was minstens sinds 1416 een ververij in bedrijf, die in dat jaar was aangekocht door Willem Didden die Weder (blauwverver) en nog in 1504 "die verwerie" heette.^{ccclvii} In 1614 heet het huis te zijn verbrand, maar aan de overkant van de brug over de Aa was in een voormalige bierbrouwerij inmiddels (minstens sinds 1606^{ccclviii}) een nieuwe lakenververij gesticht door Henrick Herincx uit Den Bosch, die in 1591 te Helmond was ingeburgerd.^{ccclix}

Na de oorlogsrampen, met name de branden van 1583 en 1587^{ccclx}, trad tijdens het bestand van 1609-1621 enig herstel op, dat gemeten aan de Spaanse licentinkomsten uit 1633-1635^{ccclxi} versterkt aanhield. Er werden linnen en wollen lakens en (vilt)en hoeden vervaardigd, die werden geëxporteerd, voor zover dat door de in 1621 hervatte handelsoorlog mogelijk was.^{ccclxii} Volgens een bericht uit 1636 werd er met oosterse wol gewerkt^{ccclxiii}, maar de wol waarvan Helmondse lakenkopers in 1631 en 1632 in Tilburg lakens lieten weven^{ccclxiv}, was waarschijnlijk Spaans. Een collega leverde in 1606 te 's-Hertogenbosch "een volsegelde quinck" van 32³/₄ el^{ccclxv}, die misschien uit Weert kwam. In deze stad, in Nederweert en het wolweversdorp Stramproy had de Helmondse ververij in 1634 en 1635 klanten.^{ccclxvi} Ander verfwerk werd aangeboden door lakenkopers en -makers uit Gemert^{ccclxvii} en vooral Geldrop.^{ccclxviii} In 1647 noemde men de weduwe Herincx "verwersse van wullen laecken soe van dese stadt als alle omliggende dorpen en vlekken."^{ccclxix} Zij had in 1640 met haar neef Henrick Herincx te Eindhoven afgesproken geen klanten in elkaars steden aan te nemen.^{ccclxx}

Van de vijftig hoedenmakers uit 1635 waren er in 1653 nog maar vijftien over^{ccclxxi} en van het wolwerk wordt na 1638 niets meer gehoord.^{ccclxxii} Het economische herstel in de jaren veertig betrof vooral de linnennijverheid.^{ccclxxiii} Toch hielden na de oprichter drie generaties Herincx het vol en in 1719 is er nog sprake van "de verwerije met de ketels daer toe behorende."^{ccclxxiv}

§ 4: BEDRIJFSVOERING

Door de intact bewaard gebleven boekhouding van de Eindhovense ververij uit 1642-1646 te combineren met een veelheid van losse gegevens over de andere ververijen kan een beeld worden geschetst van de economische portee van deze bedrijfstak van het wolwerk.

§ 4a. Bedrijfsinrichting

De ververij van Helmond was in 1606 *f* 2500 waard.^{ccclxxv} In 1669 werd die van Oisterwijk geschat op *f* 1500^{ccclxxvi}, die van Goirle (te weten de "huijsinghe, schuer ende schop met de verwerije, ketel, cuijp, appendentiën ende dependentiën") werd in 1680 verkocht voor *f* 2000^{ccclxxvii} en de Bredase verver Cornelis Couwenbergh of zijn weduwe kocht rond 1700 voor hun schoonzoon een ververij aan de Grote Markt van Bergen op Zoom voor *f* 1200.^{ccclxxviii} Nicolaes Donckers huurde rond 1629 te Breda een ververij voor *f* 100 per jaar, te 's-Hertogenbosch en Eindhoven werden in 1684 en 1691 ververijen voor *f* 150 verhuurd^{ccclxxix} en Cornelis Couwenbergh junior te Breda kreeg toen hij in 1699 mondig werd van zijn moeder "alle de ketels, kuijpen ende verder gereetschap tot haren verwerije behoorende" onder het beding van een jaarlijks pensioen van *f* 100.^{ccclxxx} De Goirlese ververij deed in 1703 slechts een bescheiden *f* 40 per jaar.^{ccclxxxi} Een afzonderlijke bedrijfsinrichting (van een niet erg grote ververij) wordt gezien in 1683, toen Pero Francis Donckers zijn instrumentarium verkocht voor *f* 800. Het bestond uit.^{ccclxxxii}

- "eenen koperen verwketel van ontrent seventhien aemen groot (...)
- item alnoch eenen verwketel wat cleijnder wegende, ontrent tweehondert pont
- item eenen koperen indego ketel
- noch eenen koperen puth aecker
- noch eenen koperen ketel daermen den indego door sift
- noch eenen koperen affslaeger
- eenen grooten ijseren vijsel daer men indegoo in stamp
- eenen grooten ijseren poth
- twee blauwcuijpen, halff van hout ende halff van loot, met twee ijseren banden ende in elcken cuijp eenen grooten koperen lap daer tegen gestooct wort mette ijseren treffen ende dexsels, mitsgaeders d'ijseren roostels onder de ketels
- Ende voorders alles wat tot sijne verwerije is toebehoorende metten houte vloth daer de laeckens op gespoelt worden."

[[Donckers' ververij te Heukelom telde in 1693 twee blauwkuipen en beschikte over een wringinrichting.^{ccclxxxiii}]] De ververij van Couwenbergh in Breda had in 1691 vier ketels (een grote, middelbare en kleine van koper en een tinnen) ter waarde van *f* 350, twee oude, houten blauwkuipen van *f* 20, een vlot om de lakens te spoelen van *f* 10 en nog *f* 6 verversgereedschap.^{ccclxxxiv} Een vlot wordt bij zijn collega Tilemans in 1723 en 1729 niet gezien, maar wel had hij in 1723 drie koperen ketels van *f* 300 en verversgereedschap voor *f* 20^{ccclxxxv}, terwijl zijn bedrijf aan de Nieuweweg in 1729 uit twee ruimtes bestond: de ververij met twee grote verfketels, het verfgereedschap, vier houten paarden of schragen om de lakens te drogen, een grote en een kleine trapleer en een in de muur vastgehechte houten pers, en de blauwerij met de blauwkuip, het blauwgereedschap en een houten bakje met kalk.^{ccclxxxvi}

Deze prijzen lijken zich niet te laten meten met die van Leiden, waar in 1645 de oprichting van een ververij *f* 8000 kostte^{ccclxxxvii}, en Amsterdam, waar bijvoorbeeld in 1603 een Antwerpse verver werd aangenomen om te "verven alle soorten van laecken ende carsayen, bayen ende anders", waartoe de eigenaars

van het bedrijf hem "stoffs van pastel, fyne indigo, mede, aluijn ende anders" beloofden te leveren, een opperknecht voor hem zouden huren en hem per jaar een gage van *f* 600 toekenden.^{ccclxxxviii} Maar de uiterst gunstige voorwaarden van dit contract kwamen tot stand in een tijd dat veel van de genoemde verfstoffen nog relatief onbekend waren en derhalve vakmanschap schaars.

Bovendien zaten de meeste kosten niet in het bedrijfsgebouw en de -inrichting, maar in de grondstoffen. Gedurende de vier jaren van haar bestaan kocht de Eindhovense ververscompagnie Herincx-Donckers voor minstens^{ccclxxxix} *f* 16.339 indigo (guatemalo uit midden-Amerika, lauro uit India en "karkeesche" uit Noord-Afrika), voor *f* 11.416 gemene, korte en onberooftde meekrap, voor *f* 3024 potas uit Gdansk, voor *f* 2554 witte en groene aluin (onder andere uit Rome en omgeving), voor *f* 1879 pastel uit Frankrijk en Spanje, voor *f* 1379 (zure) wijnsteen uit Griekenland en Italië en voor *f* 1070 wouw uit Koudekerke en Gulik. Gemiddeld werden er per maand 513 karren turf verstoekt ter waarde van *f* 102. Voorts werd er gewerkt met koperrood, houtas, "billoenen" (slechte meekrap), "rende" (waarschijnlijk meekrap) uit Breslau, smout, zemelen, Spaanse zeep ("sapoen"), provinciehout, pernambukhout en campêchhout; het hout werd in balken, dus ongeraspt aangekocht.^{cccx}

Uit deze opsomming blijkt welke kleuren in Eindhoven werden geveerd: indigo, de blauwhoutsoorten (provinciehout en campêchhout) en het bestendiger pastel (wede, weemoes) waren de voornaamste grondstoffen voor het blauwverven, meekrap en pernambukhout voor rood, diepblauwe lakens werden zwart geveerd met meekrap, wouw werd gebruikt om geel en om geblauwde lakens groen te verven. Koperrood (koper-, zink- of ijzersulfaat), aluin, galnoten en sumak waren beitsmiddelen voor wol of lakens, wijnsteen was een fixeermiddel, zemelen bonden de onzuiverheden in de verfkettel en bevorderden de gisting, potas, Spaanse zeep en houtas werden gebruikt om de geveerde lakens kleurvast te maken en te reinigen.

Rekeningen geven beter de reële kleuren weer. Zo verfd Lodewijcx te Tilburg of Goirle in 1651-1653 voor een lakenkoper te Etten lakens en kousen in de kleuren grijs, blauw, taneet, groen, zwart, muskus (donker roodbruin), "couleur" (eerst in de wol geveerd, daarna als laken blauw, rood of zwart geveerd) en rood of karmozijnrood in halve, hele, anderhalve en dubbele stalen.^{ccxc}

Hoewel zij ook rood en andere kleuren verfden, noemden de ververs zich bij voorkeur blauwververs. Dat specialisme gaf door de grotere complexiteit van het verfproces en de sterkere rendabiliteit een hogere sociale status.

§ 4b. Cliëntèle

Van alle besproken ververijen vormden de Tilburgers het leeuwendeel van de klantenkring. Govaert van den Grave^{ccxcii} en zijn schoonzoon Melchior Donckers^{ccxciii} verfden voor Tilburgers, maar doordat zij zowel wolleverancier waren als lakenverver kan de aard van de handelsrelaties niet altijd worden vastgesteld. De Tilburgse lakenmaker Adriaen Jan Embrechts de Canter liet in 1628 en 1629 zes halve en drie kwart Tilburgse lakens bij Donckers zwart, blauw, grauw en rood verven^{ccxciv} en was later een klant van zijn zonen te

Breda en 's-Hertogenbosch, maar ook van de ververijen te Goirle en Oisterwijk.^{cccxcv}

Over de cliëntèle van Jan Baptista Donckers is meer bekend: klanten voor zijn ververij waren vooral lakenkopers uit Tilburg, 's-Hertogenbosch en Eindhoven, de Spaans-Brabantse wolweverscentra Turnhout en Mol, maar ook uit Boxtel (een klein productiecentrum), Oss (waar saai- en wolweverijen waren), Sprang, Sint-Oedenrode (een van de klanten was een linnenverver) en Grave.^{cccxcvi} In de drie laatste plaatsen kreeg hij vermoedelijk opdrachten van detailhandelaars. Verondersteld mag worden dat ook de cliëntèle van zijn vader en grootvader zo was samengesteld.

Zijn zoon Martinus Donckers verfdde vooral voor Tilburgers^{cccxcvii}, maar ook voor inwoners van Den Bosch, Oirschot (onder andere voor een linnenverver), Oss en het lakencentrum Peer.^{cccxcviii}

De ververij te Breda geeft eenzelfde beeld: van Nicolaes Donckers' klantenkring zijn alleen Tilburgers met name bekend^{cccxcix}, zijn opvolger Struve had ook Turnhoutse klanten en een uit Zundert.^{cd} Van dertig klanten had Cornelis Couwenberg toen hij in 1691 stierf nog *f* 1633 tegoed; acht van hen woonden te Breda (vijf lakenkopers en drie drapeniers^{cdi}), zes te Tilburg^{cdii} en vijf te Oosterhout.^{cdiii} Een ander bereik lijkt de ververij van Abraham Lodewijcx te Goirle te hebben gehad met zijn klanten te Dordrecht, Etten, Weelde en toch vooral weer Tilburg.^{cdiv}

De klanten van zijn opvolger Mutsaerts kwamen voornamelijk uit Tilburg^{cdv}, maar ook uit Spaans-Brabant. Hoewel er ook in Turnhout en Dessel lakenververijen waren^{cdvi}, kwamen uit deze lakencentra en uit Mol verfpoddrachten naar 's-Hertogenbosch, Breda en Goirle. Het invoerverbod van vreemde lakens uit 1660^{cdvii} vormde een cesuur. Hoewel zij met een 'koningslood' waren gezegeld, werden al in 1661 Tilburgse lakens, op weg naar Meerle, aangehouden door de commies^{cdviii}, om te kunnen herkennen waar zij waren geveerd mochten in Turnhout de verfloden niet meer van de lakens worden afgetrokken en op de lakenmarkt te Sint-Lenaarts vond op Tweede Pinksterdag 1663 een inbeslagname plaats "ter oorsaecken den voorschreven laeckenen waeren hebbende het verffloot van Breda."^{cdix} Men had het dus vooral gemunt op geveerde lakens. Om enig soelaas te krijgen voor de in het zuiden opgelopen bedrijfsschade vroeg in 1663 Mutsaerts bij de Staten-Generaal om de hem uit Turnhout en omstreken toegezonden lakens te mogen verven op inlandse paspoorten.^{cdx} Zoals veel van zijn collega-lakenkopers probeerde hij het ook met smokkel, zodat in 1668 of 1669 de commies van Weelde, net over de grens, beslag legde op zijn witte en geveerde lakens.^{cdxi}

De ververijen te Eindhoven en Geldrop weken af van het geschetste beeld. Weliswaar verfdde men te Eindhoven Tilburgse lakens^{cdxii}, maar van de klantenkring van de firma Herincx-Donckers kunnen zestien personen worden geïdentificeerd als Eindhovense lakenkopers, een kousenmaker, een droogscheerder en nog drie burgers uit dezelfde stad, voorts twee inwoners van Oirschot onder wie een lakenkoper, tien inwoners van Geldrop, twee van Weert, vier van Eersel en twee van Leende.^{cdxiii} Geldrop en Weert waren lakencentra, in Leende^{cdxiv} en in Eersel woonden veel voerlieden die deels voor eigen rekening handelden en op

Duitsland en Luikerland reden, in het laatste dorp was ook enige lakennijverheid.^{cdxv}

Een kwart eeuw later is een verschuiving opgetreden: de volgende verver, Matthias Bunnens, werkte voor Eindhovense kooplieden en vooral voor Geldropse wevers en handelaars.^{cdxvi} De Geldroppers domineerden met vijftien vorderingen in zijn sterfhuis (1679).^{cdxvii} Het accent was verlegd van Eindhoven naar Geldrop, wat een reflex was van de verschuiving van de productieve en commerciële brandpunten.

Opmerkelijk is het geringe aanbod van Weerts laken. Weert had echter zijn eigen ververijen en bovendien konden de plaatselijke lakenmakers en -kopers terecht in Helmond, Susteren, Peer en Brüngen.^{cdxviii}

Slechts Abraham Lodewijcx te Goirle en Jan Francis Tilemans te Breda blijken Hollandse klanten te hebben gehad. Bekend is dat de Hollandse grossiers de Tilburgse lakens bij voorkeur onbereid en ongeverfd opkochten en eventueel zelf voor de appretise zorg droegen.

§ 4c. Verflonen, omzet

In 1664 werd geklaagd over de door Denijs Mutsaerts te Goirle berekende verfprijs, die *f* 1 per half laken te hoog zou zijn; andere lakenververs zouden slechts 1 stuiver 2 oord per el rekenen.^{cdxix} Er zijn op een enkel geval na geen aanwijzingen voor formele, interlokale prijsafspraken, maar in de praktijk moet een verfloonsstandaard zijn ontstaan doordat dezelfde kooplieden zowel in Eindhoven, Breda, 's-Hertogenbosch, Oisterwijk als Goirle lieten verven.

De ene prijsafpraak werd in 1640 gemaakt tussen de ververs Herincx van Eindhoven en Helmond. Geen van beiden zou gedurende een jaar onder de volgende tarieven werken:^{cdxx}

een stael swaert 28 gulden
half stael swart 34 gulden
dubbel stael swart 42 gulden
stael grau 28 gulden
half stael grau 34 gulden
dubbel stael blauw 26 gulden
bree Kesselsche dobel stael blau 24 gulden
stael groen 28 gulden
anderhalf stael groen 32 gulden
smael terneyt 28 gulden

Vergelijking van verschillende rekeningen^{cdxxi} toont dat de verflonen van de meierijsse ververs elkaar nauwelijks ontlieden. Jan Baptista Donckers verfdde in 1656-1670 te 's-Hertogenbosch voor een Boxtelse lakenkoper:^{cdxxii}

zwart	enkel stael	63 halve lakens	ad <i>f</i> 9:10
	anderhalf stael	22 halve lakens	ad <i>f</i> 12
	dubbel stael	38 halve lakens	ad ± <i>f</i> 15:17

grauw	"slecht bastert" enkel staal anderhalf staal	1 half laken 50 halve lakens 6 halve lakens	ad <i>f</i> 7 ad <i>f</i> 9 ad <i>f</i> 12
groen	grasgroen enkel staal anderhalf staal	3 halve lakens 41 halve lakens 5 halve lakens	ad ± <i>f</i> 7:13 ad <i>f</i> 9 ad <i>f</i> 12
blauw	(ook smetblauw)	48 halve lakens	ad ± <i>f</i> 3:17
taneet	enkel staal	4 halve lakens	ad <i>f</i> 9
rood	("voeder root")	423 el voerlaken	ad 2¼ stuiver

Deze verflonen lagen ongeveer 10% onder wat Melchior Donckers te 's-Hertogenbosch en zijn zoon Nicolaes Donckers te Breda in 1628-1633 in rekening brachten aan een Tilburgse lakenmaker^{cdxxiii}, -gevolg van de schommelingen van de verfprijzen-, maar zijn nagenoeg gelijk wat Martinus Struve te Breda in 1652-1654 aan dezelfde Tilburger berekende.^{cdxxiv} Jan Baptist Donckers verfde in 1641 de Limburgse lakens goedkoper dan de Tilburgse, maar die waren dan ook ongeveer 30% korter.^{cdxxv}

Een groot verschil tussen de Bossche rekening-courant van 1656-1670 en die van de verver te Goirle voor een Tilburgse koopman uit 1650-1659, die eveneens honderden posten beslaat, is dat de eerste geen enkele en de laatste zeer veel "coleuren" verfde, dat zijn in de wol geverfde lakens.

De Eindhovense verfcompagnie toucheerde in 1642-1646 *f* 20.599:10:0 van lakenkopers. Bij een gemiddeld verfloen van *f* 8:5:0 per half laken zouden dan per jaar 625 stukken zijn geverfd. Omdat er ook veel lappen zijn geverfd, die per el wat duurder uitvielen, maar bovendien kousen, dekens en andere stoffen, gaat het om een grove benadering.

Als de ondernemers van hun investering het bescheiden rendement verwachten van 6% dat ook rentebrieven en verhuring van onroerend goed opbrachten, had de recette voor het verven *f* 40.558 moeten zijn, bijna twee maal zo veel als de feitelijke opbrengst. De ververij moet dus een jaarlijkse capaciteit hebben gehad van ongeveer duizend halve lakens. Meer in de rede lag een winstverwachting van 12%^{cdxxvi}, -te bereiken door het verven van 1850 lakens.

Extrapolatie van deze grove schatting naar de overige ververijen kan een vage indruk geven van het Noord-Brabantse marktaandeel. Eindhoven verfde op basis van een minimale capaciteit van 1000 in 1642-1646 600 lakens per jaar. De ververij in 's-Hertogenbosch was minstens even groot, maar er is geen reden om aan te nemen dat er onderproductie was, integendeel, meermalen bleek er ruimte te zijn voor concurrentie binnen de stadswallen. Breda, weliswaar geen lakenproductiecentrum, profiteerde sterk van het Tilburgse aanbod, terwijl ook uit het vlakbij gelegen droogscheerdersdorp Oosterhout de nodige verfp opdrachten kwamen.

Bij aannname van minimale jaaromzetten, te weten in Eindhoven 600 geveerde halve lakens, in Breda en Tilburg elk 750 en in de ververij-Donckers te 's-Hertogenbosch 1000, zouden in de ververijen in de omgeving van Tilburg per jaar minimaal 3100 stukken zijn geveerd. Afgezet tegen de geschatte Tilburgse lakenproductie van 5000 à 5800 stukken per jaar^{cdxxvii} is dat verrassend veel, maar er werden ook lakens uit andere plaatsen geveerd. Anderzijds moet de verfcapaciteit vaak groter zijn geweest, doordat er soms meer bedrijven werkten, gedurende korte tijd in Oisterwijk en vaker in 's-Hertogenbosch, waar minstens in 1660-1680 twee grote bedrijven waren en bovendien verschillende lakenkopers een eigen ververij(tje) exploiteerden. In elk geval overschreed de zeventiende-eeuwse ververij in de meierij van Den Bosch nog ruimschoots de regionale lakenmarkt. Dat de Tilburgers ook in Antwerpen, Rotterdam en Leiden lieten bereiden en verven, is een extra aanwijzing dat een groot deel van de lakenappretise in Generaliteits-Brabantse handen bleef, althans dat kooplieden uit dit gebied zelf zorg droegen voor de veredeling.

§ 4d. Handel en productie

Posthumus typeerde de lakenververs als loonindustriëlen, die door de grondstoffeninkoop ook zelfstandige commercianten waren.^{cdxxviii} De firmanten van de Bossche ververij-Donckers handelden inderdaad in wol^{cdxxix}, verfstoffen en door hen geveerde wollen lakens. Jan Baptista Donckers verkocht wollen lakens en onderhield handelscontacten met het lakenproductiecentrum Verviers, Luik en omgeving, Keulen en Antwerpen.^{cdxxx} Voorts handelde hij in verfstoffen, die hij leverde aan zijn beroepsgenoten te Goirle en Eindhoven in de meierij, Weert in Limburg, Susteren en Brüggen in de Gulikse lakenregio en aan een lijstenverfster te Tilburg.^{cdxxxi} Zijn zoon Martinus leverde eveneens verfstoffen aan collega's te Luik, Sittard, Tilburg, Eindhoven en misschien Maastricht^{cdxxxii} en aan een linnenverver te Eindhoven.^{cdxxxiii} Zelf kocht hij indigo in Rotterdam.^{cdxxxiv} Verschillende keren wordt hij gezien als handelaar in geveerde lakens, met bestemming Amsterdam en Rotterdam.^{cdxxxv}

Niet alle lakenververs waren op de eerste plaats handelaar. Pero Francis Donckers bijvoorbeeld, die zich overigens toch koopman en verver noemde^{cdxxxvi}, werd in 1677 in huis (De Draeck) genomen door de Bossche lakenkoper Jan van Cuijck, die hem woon- en bedrijfsruimte ter beschikking stelde.^{cdxxxvii} Pero en zijn vrouw spoelden persoonlijk de geveerde lappen, kousen en ander lakengoed en maandag was hun zwartverfdag.^{cdxxxviii} Toen het niet boterde tussen beider echtgenoten^{cdxxxix}, huurde Pero in 1680 de ververij van Willem van Lier achter diens huis Het Hert.^{cdxli} Van Lier was behalve wolkoper ook handelaar in hoeden en vermoedelijk hoedenverver.^{cdxlii} Vier jaar na Donckers' vertrek richtte Van Cuijck zijn ververij opnieuw in en contracteerde hij de "Hollantsche verwer" Marten Michielssen, die zich als leerling liet inschrijven bij het Bossche verversgilde, Van Cuijck een korting gunde op het verfloen en beloofde diens zoon het vak te leren.^{cdxliii} Te Turnhout werd in 1676 op dezelfde voorwaarden een meester-verver gecontracteerd voor een jaargage van f 190.^{cdxliv}

Zoals al bleek bij de bespreking van oneerlijke concurrentie ontplooiden lakenkopers in Den Bosch dus evenals hun Amsterdamse en Leidse collega's activiteiten op het gebied van de lakenappretise. [[De Oisterwijkse firma Suys legde zich naast het verven toe op weven en bereiden van lakens; toen in 1794 haar ververij door de plaatselijke productiecrisis buiten bedrijf was geraakt, exploiteerde zij nog een lakenfabriek in Den Bosch en een aantal thuiswevers te Oisterwijk.]]

Ook te Eindhoven en Breda^{cdxliv} geneerden de ververs zich met de lakenhandel. Lodewijcx en Tilemans te Breda hadden bovendien lakenpersen. De Goirlese verver Mutsaerts kocht zijn verfstoffen bij collega's te 's-Hertogenbosch en Rotterdam en bij kooplieden te Amsterdam.^{cdxlv} Hij was marktkoopman^{cdxlvii} en ging met Tilburgse lakens naar de jaarmarkten van Sint-Lenaarts (waar een "laeckens merckt" was^{cdxlviii}), Mierle, Hoogstraten, Oosterhout en Dongen^{cdxlviii}; hij handelde in wol^{cdxliv}, kocht witte lakens in en bracht ze geverfd op de markt.^{cdli} Soms liet hij zijn verfloren uitkeren in lakens.^{cdli} In 1676 vroeg hij bij de Raad van Brabant om krachtens een mandement van debitis deurwaardersexploten te mogen doen uitgaan, omdat door de oorlog de schulden zo moeilijk te innen waren.^{cdlii}

De ververs behoorden tot de plaatselijke elites, wat onder meer blijkt uit hun bestuursfuncties als drossaard (Tilburg en Goirle) en schepen (Eindhoven, Goirle, Helmond). Melchior Donckers was een naar Bossche begrippen zeer vermogende man, die aan elk van zijn zeven kinderen een huwelijksdote van f 11.000 kon geven, zijn zoon Jan Baptista en kleinzoon Martinus Donckers behoorden tot de zogeheten kapitalisten van 's-Hertogenbosch^{cdliiii}, de weduwe Herinx was rond 1650 de grootste neringdoende van Helmond^{cdliiv} en Matthias Bunnens was in 1665 de rijkste inwoner van Eindhoven.^{cdliv}

De meeste stedelijke ververs konden gebruik maken van familienetwerken, waarin bloedverwanten in Spanje, Antwerpen, Dordrecht of Amsterdam de aanvoer van cochenille, indigo, brazielhout en andere koloniale waren verzorgden.^{cdlv} Sommige netwerken waren georganiseerd in compagnieschappen. Zo vormde Melchior Donckers samen met zijn zonen Jan Baptista en Nicolaes, zijn schoonzoon Henrick van Zutphen en de gouverneur van Breda een handelsvennootschap. De betrokkenheid van de gouverneur moet voor de overige vennoten voordelig zijn geweest door zijn politiek-fiscale zeggenschap over het goederenvervoer.^{cdlvii} Van Zutphen was een belangrijke schakel in het handelsnetwerk van zijn schoonfamilie. Hij negocieerde op Amsterdam, Antwerpen, Luik, Utrecht, Eindhoven, Helmond, Keulen en Parijs, en uit Spanje importeerde hij verfgroendstoffen.^{cdlviii}

De firma was blijkens de testamenten van Melchior Donckers uit 1639 verliesgevend^{cdlix}, wat te wijten kan zijn geweest aan het plakkaat uit 1635 dat de voormalige verplichte doorvoerstedes voor wol en wollen lakens Nijmegen en Breda verving door Nijmegen, Geertruidenberg, Gorinchem en 's-Hertogenbosch^{cdlx}, terwijl ook de stagnatie van de invoer van Spaanse wol uit Antwerpen een rol kan hebben gespeeld.^{cdlxi}

Later in de zeventiende eeuw kon de familie Donckers samenwerken met de kooplieden, assuradeurs en bankiers Van Susteren te Amsterdam en Van Horenbek te Antwerpen, hun naaste verwanten.

§ 5: DE NADAGEN VAN DE NOORD-BRABANTSE VERVERIJEN

De actieradius van de ververijen werd beperkt door de omvang en reikwijdte van de regionale kleinhandel en van de interregionale groothandel, die zich toespitste op de transito- en expeditiebedrijvigheid. En de Hollandse douanepolitiek balanceerde langdurig op de grens tussen de door de Amsterdamse handel gewenste gelijkschakeling en het door de industrie, vooral Leiden, nagestreefde protectionisme.

§ 5a. **Hollandse concurrentie**

Noord-Brabantse opdrachtgevers konden terecht bij de ververijen in Antwerpen en de Hollandse steden, en gingen dan vooral naar Rotterdam.^{cdlxii} Daar werkten aan het begin van het Twaalfjarig Bestand zeven lakenververijen en er kwamen er nog drie bij.^{cdlxiii} Een van de ververs, Niclaes Bonnecroij^{cdlxiv}, had zoveel faam als roodverver, dat zijn werk in 1627 als maatstaf werd gesteld, toen een Middelburgse verver een Amsterdammer contracteerde om hem de beroepsgeheimen te komen leren.^{cdlxv} Voor een Delftse verver stonden rond 1630 de recepten van de Rotterdamse roodververs Pieter Cassiopiijn en Hillebrant Jans model.^{cdlxvi} Het was geen toeval dat een lakenkoper uit Wuustwezel in 1654 zijn Tilburgse lakens rood liet verven in Rotterdam en zwart in Breda.^{cdlxvii} De 'Hollandse manier' van roodverven werd pas in 1687 in Staats-Brabant geïntroduceerd.

In de jaren veertig verfdde Lieven Lindemans' weduwe^{cdlxviii} voor Bossche kooplieden.^{cdlxix} Rond 1660 verfdde Cornelis Stolwijk voor Tilburgers^{cdlxx}, terwijl hij grondstoffen leverde aan de ververij te Goirle.^{cdlxxi} In 1658-1672 gingen Tilburgers naar Arent Jans Coopmans^{cdlxxii}, die ook "cusse groen", "rosse cleur" en "ceursblauw" verfdde, tinten die in het Brabantse assortiment niet worden gezien.^{cdlxxiii} Ook de firma Van Berckel deed enig verfwerk voor Tilburgers en Bosschenaars.^{cdlxxiv}

Rotterdam was dus de belangrijkste Hollandse concurrent. Een enkele maal besteedde een Eindhovense koopman verfwerk aan te Gouda.^{cdlxxv}

Op basis van de beschikbare gegevens kan met de nodige voorzichtigheid worden geconcludeerd dat de Brabantse handelaars de stoffen die zij zelf verkochten vooral lieten verven in Den Bosch, Breda, Goirle, Eindhoven en Rotterdam. De grote handelsstroom van Noord-Brabantse wollen lakens bestond echter uit witte, vaak dunne (ongevolde) en onbereide stukken, die door Hollandse kooplieden werden opgekocht en door hen bereid en geverfd. Zoals rond 1600 tussen de honderd- en honderdvijftigduizend Engelse lakens in Holland werden geverfd^{cdlxxvi}, speelden de ververijen te Leiden en vooral Amsterdam een grote rol in de Hollandse handel met Tilburgse laken. Toch wordt

af en toe gezien dat in Brabant geverfd laken in Holland werd verkocht en meer van dat soort transacties kunnen worden verwacht in Hollandse archivalia.

§ 5b. Depriverende wetgeving

Tijdens het Twaalfjarig Bestand waren in het latere Generaliteits-Brabant nieuwe ververijen gesticht te Breda en Eindhoven, kort daarna gevolgd door Tilburg (later verplaatst naar Goirle) en Oisterwijk. In 's-Hertogenbosch had een tegengestelde beweging plaatsgevonden: er bleef slechts een enkele verver over, soms twee.^{cdlxxvii} Het bij de capitulatie van 's-Hertogenbosch in 1629 overeengekomen verbod op plattelandsververijen is nooit uitgevoerd, ook niet na een klacht van de magistraat in 1656.^{cdlxxviii} Kleine ververijtjes ontstonden tegen 1700 te Geldrop, misschien als gevolg van het verdwijnen van deze bedrijfstak uit Eindhoven. [[Opmerkelijk is rond 1715 de (her)oprichting van twee ververijen in Oisterwijk, waarvan er zeker een tot bloei kwam. Het verdwijnen van de Tilburgs-Goirlese ververij tegen 1710 kan het Oisterwijkse succes slechts deels verklaren.]]

Dit beeld van een ongestoorde bloei van de Noord-Brabantse lakenveredelingssector is echter bedrieglijk. Terstond na het aflopen van het Bestand werd namelijk de oorlog met Spanje hervat, ook economisch, wat neerkwam op handelsverboden over en weer ofwel licentheffingen. De controle op het vervoer werd bijzonder intensief en was vaak willekeurig. Wol en andere grondstoffen werden geïmporteerd, vervolgens werden de rauwe lakens naar de volmolens gebracht en weer terug om te bereiden, daarna gingen de gevolve en geschoren lakens naar de ververij, dan retour om te persen, ten slotte werden de al dan niet gevolve en geverfde lakens in Staats-Brabant verkocht op de week- en jaarmarkten of geëxporteerd naar Holland of Spaans-Brabant. Voor al deze bewegingen werden binnen- of buitenlandse paspoorten afgegeven. Na terugkomst van de volmolen of de ververij werd een paspoort 'gezuiverd', zodat slechts het binnenlandse tarief werd geheven.

Dit proces vond plaats aan beide zijden van de grens, die zolang de oorlog woedde politiek-geografisch virtueel was, maar fiscaal-juridisch reëel existent. In april 1621 hadden de Staten-Generaal de hoge oorlogslicenten van voor het bestand weer ingevoerd^{cdlxxix} en in juni 1622 boekte het Spaanse licentkantoor te Tilburg geen inkomsten als gevolg van het begin mei door Brussel afgekondigde verbod op landvrachtverkeer.^{cdlxxx} De handel lag stil. Om de economie gaande te houden werd er druk gesolliciteerd naar ontheffingen, vrijstellingen en concessies. Al in mei 1622 hadden de Tilburgers van de Staten-Generaal toestemming gekregen om hun wollen lakens licentvrij uit te voeren, mits het om kleine coupures ging van maximaal 33 el (halve lakens of de nog kleinere lappen). Wel moesten ze behalve bij het licentkantoor ook worden aangegeven in Breda bij Ludolf van Lintzenich, die ze loodde. Het extra werk, het tijdverlies en de kosten (5 stuiver per loodje) wekten ergernis bij de Bredase handel en wolnijverheid. De stadvolster klaagde in augustus 1623 dat haar molen die zomer menigmaal buiten bedrijf was geweest en ook de gilden van de wolwevers en van de lakenhal en de lakenverver Abraham Lodewijcx zagen hun neringen achteruitsukkelen^{cdlxxxi}, terwijl de licentmeester meldde dat

hij in 1620-1621 563 Limburgse en Weertse lakens had aangetekend, in 1622-1623 519, maar in de laatste veertien maanden nog slechts 23 Limburgse en Weertse lakens en 7 "pyelaeckens" (grove lakens).^{cdlxxxii} Wat hebben wij aan de verplichte invoer via Breda (en Nijmegen) bij zo'n slinkende omzet op een totale import in de Republiek van jaarlijks 60.000 lakens?, verzuchtte de magistraat.^{cdlxxxiii} De Bredanaars kregen steun van de lakenkopers van Amsterdam en Zwolle^{cdlxxxiv}, maar het Lintzenich-lood is waarschijnlijk pas verdwenen toen Breda in 1625 weer Spaans werd.

In dat alteratiejaar werden als verplichte plaatsen van aangifte Nijmegen, Geertruidenberg, Gorinchem en 's-Hertogenbosch aangewezen. Onduidelijk is hoe de situatie was tussen 1625, toen Breda Spaans werd, en 1629, toen Den Bosch Staats werd, maar Van Lintzenich verhuisde uiteindelijk naar Den Bosch en kreeg in 1635 toestemming om in Tilburg, Eindhoven en Turnhout commiezen aan te stellen^{cdlxxxv}, wat tot Bossche en Tilburgse protesten leidde.^{cdlxxxvi}

Intussen gaven de Staten-Generaal meermalen aan de Bredase verver Nicolaes Donckers vrijstelling van licent^{cdlxxxvii}, wat hem vermoedelijk ook ontsloeg van de verplichting bij Van Lintzenich langs te gaan. De stad Den Bosch had in 1634 eenzelfde ontheffing gevraagd^{cdlxxxviii} en vermoedelijk verkregen, aangezien de admiraliteitsraad te Rotterdam "tot beneficie vande verwerijen" een gunstig advies gaf.^{cdlxxxix} In 1640 zeiden de Tilburgers dat zij altijd hun lakens licentvrij naar en van de ververijen ter weerszijden van de grens hadden mogen brengen.^{cdxc}

De bescherming die de lakenververijen in de Generaliteitslanden door de vrijstellingen vooralsnog genoten, leidde niet tot harde rechten. In 1663 publiceerden de Staten-Generaal een invoerverbod voor gevefde lakens, stametten, karsaaien en baaien, behalve van gemengde kleuren (in de wol gevefd).^{cdxci} In principe was dat een tegenslag voor de ververijen op het platteland, dat in tegenstelling tot de besloten steden in Staats-Brabant als buitenland gold, maar onbekend is of en hoe de betreffende bedrijven erdoor werden getroffen. Wel bleek het verbodsplakkaat zo ondoeltreffend, dat het in 1685 en 1688 op aandrang van de ververs van Amsterdam, Delft en Rotterdam werd herhaald.^{cdxcii}

Overigens was ook de handel met de Zuidelijke Nederlanden en het Gelderse Overkwartier problematisch. De invoervergunning voor zesduizend Tilburgse lakens naar het zuiden rond 1660 lijkt enig soelaas te hebben geboden, maar gold alleen voor witte, ongevolde stukken. In 1671 solliciteerden de Tilburgse lakenkopers in Brussel om toelating van gevefde lakens^{cdxciii} en in 1680 werd verordend op de gevefde 25 tot 40% meer invoerrechten te heffen dan op de witte.^{cdxciv} Dat lakens na 1664 niet uit Weert, Horn of Kessel mochten worden gevoerd om te worden gevefd^{cdxcv}, zal gezien het geringe aanbod van de zieltoegende nijverheid geen grote klap voor het Noord-Brabantse verfbedrijf zijn geweest.

In juni 1687 werd het vervoer van wol en wollen lakens binnen de Generaliteitslanden belast met een buitenlands, dus duur paspoort. Tilburg wist binnen een half jaar ontheffing te krijgen^{cdxcvi}, maar in het algemeen was het interlokale vervoer van lakens van en naar de ververijen en vollerijen duurder geworden, want zij waren voortaan "subject aan de betaaling der inkomende en uitgaande regten,

gelijk alsof zij quaamen van, of gebragt wierden na een vreemd territoir.^{cdxcvii} Op basis van het licenttarief van 1651 zou een laken door het buitenlandse paspoort met *f* 1:15:0 extra worden belast^{cdxcviii}, wat een kostenverhoging betekende van ongeveer 58% ten opzichte van het volloon en van gemiddeld 21% ten opzichte van het verfloorn. Sinds het plakkaat op de konvooien en licenten uit 1725 golden nieuwe tarieven^{cdxcix} en kostte het binnenlandse paspoort voor een laken 1½ stuiver en het buitenlandse 3% van de waarde^d, dus algaauw *f* 3 ofwel een surplus van *f* 2:18:6, wat 34% van het verfloorn was.^{di}

De tarieven van 1687 maakten de situatie nijpend. De lakenverver te Breda kreeg in 1689 weliswaar vrijstelling van het buitenlandse paspoort, maar de stoffen moesten voortaan eerst worden aangegeven, gemeten, geïnspecteerd en gelood, waarna een binnenlands paspoort werd uitgereikt dat na het verven op hetzelfde licentkantoor weer moest worden getoond, waarop een nameting volgde en intrekking van het loodteken. Deze bureaucratische omhaal was tijdrovend en de kosten van een en ander kwamen voor de eigenaars.^{dii}

In Staats-Brabant namen de Bossche zeemtouwers en handschoenmakers het voortouw met het solliciteren naar verzachting van de nieuwe transportbelasting, met als resultaat dat zij hun vellen op een binnenlands paspoort van en naar de volmolens in de meierij mochten voeren.^{diii} In zake het verven werd getalmd, pas in 1691 kwam de magistraat in actie, waarna een vergelijkbare vrijstelling volgde.^{div} Sinds 1692 mocht de meierijsse linnenhandel de lijnwaden op binnenlandse paspoorten in Haarlem laten bleken^{dv} en op initiatief van de "Kooplyuden en Fabriqueurs in Laakenen" van Oosterhout werden in 1724 alle buiten de Verenigde Provinciën gemaakte lakens vrijgesteld van buitenlands paspoort om naar de ververijen van Leiden te brengen.^{dvi} Nadat in het nieuwe licentplakkaat van 1725 was vergeten deze voor Leiden voordelige clause op te nemen, vroeg en kreeg de stad op dezelfde condities als Breda en 's-Hertogenbosch een vrijstelling voor de invoer van in de Generaaliteitslanden geweven en in Leiden te verven lakens.^{dvii}

Martinus Donckers, die zijn lakenververij kort voor de invoering van de nieuwe transportbelasting had verplaatst van Den Bosch naar Heukelom onder Oosterwijk, viel uit de boot. Pas veel later, in 1722, kreeg deze vrijheid eenzelfde concessie als Tilburg en Goirle, te weten een binnenlands paspoort voor de aanvoer van de grondstoffen en de uitvoer van lakens.^{dviii} Aan Geldrop en Oosterhout werd zulks onthouden^{dix}, maar de kleinschalige Geldropse lakenververij, die eigen reidsels bewerkte, leed daar niet onder.

Tussen 1687 en 1725 veranderde de toepassingspraktijk van de transportbelasting drastisch. Hoewel in 1687 niet expliciet de vrijstelling was beperkt tot het vervoer van ruwe, ongevolde, ongeverfde lakens, gaven de commiezen allengs alleen nog voor onbewerkte wollen stoffen binnenlandse paspoorten af^{dx}, en ook na 1725 bleven handel en vervoer van geverfde lakens subject aan een gedoogbeleid, een spel tussen licentmeesters en handelaars met heffing en vrijstelling als inzet, onder arbitrage van het admiraliteitscollege op de Maze.^{dxii} In 1728 gelastte het haar beambten stipt de plakkaten na te leven die de invoer van geverfde lakens verboden.^{dxii} De harde lijn werd in 1731 gesanctioneerd door een resolutie van de admiraliteit te Rotterdam, dat voortaan (alleen) voor "de ruwe en ongevolde Lakenen tot Tilburg geweven" binnenlandse paspoorten

zouden worden gegeven.^{dxiii} Toen de Leidse textielondernemers in 1737 vroegen om heffing van het buitenlandse licent voor de uitvoer van al dan niet gevolve of bereide lakens uit Breda, 's-Hertogenbosch, Geldrop, Oosterhout, Tilburg en Goirle^{dxiv}, antwoordde de admiraliteit dat die vrijheid juist voordelig was voor de Hollandse ververijen, vooral die van Leiden, en dat intrekking zou leiden tot de oprichting van ververijen op het platteland onder de generaliteit, "gelijk albereids eenige kleine verwerijtjes tot Geldrop en elders zijn opgeregt". Bovendien gold de 'namptisatie' slechts voor de lakens die, "ruw en ongevuld van het getouw koomende, in de provinciën of beslooten steeden van de Generaliteit worden ingebracht."^{dxv}

Er was een Bataafse Revolutie voor nodig om de achterstelling van Noord-Brabant ongedaan te maken. De zeven wol- en lakenververs te Tilburg konden in 1816 melden, dat hun bedrijfstak sinds twintig jaar bestond, en "ten minsten waren dezelve bevorens onbeduidend, uit oorzaak van het verbod van invoer van gevefde of bereide lakens in de toenmalige vereenigde provinciën."^{dxvi}

SLOT

Een rondgang langs de meierijse en Bredase ververijen leert dat het bedrijf in handen was van kapitaalkrachtige kooplieden. De lakenververij was een negotiehandwerk ofwel trafiek die halffabrikaten bewerkte en *qualitate qua* nauw aan de handel was gelieerd.^{dxvii} Zij was niet loonintensief. Er is berekend dat de productie van een kwadraatmeter fijn laken gemiddeld 29½ manuren kostte, waarvan 68% werd gebruikt voor het spinnen, 14% voor het weven en 18% voor de appretise; daarvan werd slechts een kwartier gebruikt voor het verven (exclusief het bereiden van de verfstoffen).^{dxviii} De goedkoopte van arbeidskrachten in Staats-Brabant zal dus geen significant concurrentievoordeel hebben opgeleverd. Het bedrijf was daarentegen kapitaalintensief en vooral de inkoop van verfstoffen was geldverslindend. Minder vermogende ververs, zoals die te Goirle na 1659, kochten hun grondstoffen bij de Bossche ververij-Donckers, die ook buiten de regio fungeerde als distributiecentrale en beslist baat heeft gehad bij deze positie; het commissieloon dat zij opstreek verhoogde immers de kosten van de verfstoffen.

In Brabant onder de generaliteit heeft gedurende het grootste deel van de zeventiende eeuw het lakenverversbedrijf gefloreerd. Het was een bescheiden industrie, die niet de ver doorgevoerde specialisering kende als in Amsterdam en Leiden^{dxix} en de greep ontbeerde op de immense exportmarkten. Dat er in de zeventiende eeuw geen klachten worden vernomen uit Hollandse steden over het Noord-Brabantse appretisebedrijf, in tegenstelling tot de weverij, mag een aanwijzing zijn dat de externe concurrentiekracht niet erg groot was. Pas in 1705 vroegen de Hollandse lakenkopers aan de Staten-Generaal om in te grijpen tegen de productie in de meierij en de baronie, met name in Oosterhout, van "swarte en blaeuwe lakens, waarby ook in corte, na alle apparentie, de gemengelde coleuren sullen gevoegt worden, welcke lakenen sy geperst en

opgemaect alomme in deze landen te koop veylen", maar aan dit in 1707 en 1709 herhaalde verzoek werd geen gehoor gegeven.^{dxx}

Hoewel opmerkelijk veel inlandse lakens in Generaliteits-Brabant werden geverfd, lijkt een rol zoals de Rotterdamse ververijen speelden voor de Leidse stoffen^{dxxi} (en aan het einde van de achttiende eeuw ook voor de Tilburgse lakens^{dxxii}) nooit voor de bedrijven in die regio te zijn weggelegd. Minstens sinds het begin van de achttiende eeuw waren de kaarten definitief geschud: de Hollandse grossiers kochten massaal de Tilburgse lakens onbereid en ongeverfd op, de Brabanders verfden voor de lokale en regionale markten en op bescheiden schaal voor de handel.

De kentering was gekomen tegen 1690. De octrooien die de verwers in 's-Hertogenbosch en Breda kregen, wijzen al op een kwijnende nering, slecht bestand tegen concurrentie. De Tilburgse lakenproductie daalde van gemiddeld 5469 stukken in 1660-1674 tot 4357 in 1689-1700, een terugval van meer dan 20%.^{dxxiii} Door het plakkaat van 1687, verzacht door de concessies voor Breda en 's-Hertogenbosch, werd de export van geverfde lakens duurder en werden de ververijen tendentieel op de binnenlandse markt teruggeworpen. Het tussen 1687 en 1731 sluipenderwijs ingevoerde buitenlandse paspoort op het vervoer van bereide en geverfde lakens leidde tot een nog groter concurrentienadeel ten opzichte van de Hollandse verwers. Daarenboven kunnen, evenals in Holland, de prijsstijgingen van de verfstoffen hebben geleid tot een draagkrachtvermindering van de verwers^{dxxiv}, terwijl het voor de verwers in de garnizoenssteden Breda en 's-Hertogenbosch zuur moet zijn geweest dat de militaire opdrachten volgens een repartitiestelsel werden gegund aan collega's in Utrecht en vooral Holland. [[Alleen Oisterwijk ontsnapte aan de malaise. Daar ontplooidde zich in de achttiende eeuw een appretisesector, vergelijkbaar met die van Oosterhout, maar in tegenstelling tot deze vrijheid sinds 1722 bevoordeeld door een concessie. In dat kader paste een bloeiende lakenververij, die overigens tegen het einde van de eeuw samen met de wollen-lakenweverij ten onder ging.]]

Minstens zo belangrijk was de structuurverandering die aan het einde van de zeventiende eeuw optrad in de Tilburgse lakenhandel en -appretise. De wolhandel, aanvankelijk grotendeels in handen van Bossche kooplieden, kwam terecht bij vooral Amsterdammers, die niet zelden de aangeleverde wol met (onbereide, ongeverfde) lakens lieten betalen. Dat verkleinde de rol van de Tilburgse lakenkopers aanmerkelijk. In 1649 had Jacob van Oudenhoven over het vrachtverkeer per as in de Republiek nog geschreven: "Er werden gheen Banen in Nederlant ghevonden, daermen geen Voerluyden, op den eenen ofte anderen tijdt, uyt de Meyerye, op de Baen en vint", waaraan hij toevoegde: "Ros-tuysschers ofte Peerdekoopers, Ossenweyders, Lakenbereyders ende Lakenkoopers, Huvetters ende andere Koopluyden worden hier oock seer vele ghevonden".^{dxxv} Tilburg, het enige door Van Oudenhoven genoemde wolcentrum, moet inderdaad een levendig handelsdorp zijn geweest met netwerken die behalve de lokale ook Luikse lakens op de markt brachten. Zij kwamen in de meierij en aangrenzende regio's "met karren ende metten lijve ende vejlen hare geverffde lakenen", aldus een Bredaas verslag uit 1646.^{dxxvi} Maar deze lakenbereiders en -kopers, -de kleine kooplieden en de producenten die ook handelden-, verloren steeds meer terrein aan de grote handelaars en

koopman-ondernemers uit Tilburg en vooral aan de collega's uit Hollandse steden.

De Hollandse kooplieden kochten aan het einde van de zeventiende eeuw de Tilburgse lakens vooral ruw, ongevolgd, onbereid en ongeverfd in. De consequentie was, dat er steeds minder werd gevolgd, bereid en geverfd in Brabant. In 1727 wordt gezegd dat inmiddels alle Tilburgse en Oisterwijkse lakens in Holland worden gevolgd^{dxxvii}, wat niet letterlijk mag worden genomen, maar toch. De zo gegroeide praktijk van de exclusiviteit van de handel in onbewerkte lakense stoffen uit Brabant werd achteraf door de licentwetgeving uit 1687-1725 juridisch onderbouwd en tot de Bataafse tijd onomkeerbaar gemaakt.

De Staats-Brabantse ververij was afhankelijk van de Tilburgse weverij, die onder het dictaat stond van de met elkaar samenhangende conjunctuurontwikkelingen van de Amsterdamse stapelmarkt en de Hollandse lakenproductie. De tweede factor die het wel en wee van de ververij beïnvloedde, was de regionale markt, waar zowel de koopkrachtontwikkeling een rol speelde als het niet te onderschatten aanbod van de goedkopere Limburgse (Eupen) en Luikse (Verviers) lakens, waarvan slechts een klein deel in de meierij en Breda werd geverfd.

De economische grootmacht Holland had voor Brabant onder de generaliteit een Januskop. De Amsterdamse grossiers en reders waarborgden herhaaldelijk de vrijheid van de primaire lakenproductie in Tilburg, die de inzinking van de late zeventiende eeuw trouwens weer te boven kwam: voor Amsterdam en Leiden werkten in de tweede helft van de achttiende eeuw de indrukwekkende hoeveelheden van drie- en vijfhonderd 'buitengetouwen' in Hilversum, Breda, Oisterwijk en vooral Tilburg.^{dxxviii} Het Brabantse verfbedrijf heeft daarvan niet kunnen profiteren; de lucratieve veredelingsindustrie, inzonderheid het verven, werd in een tijd dat de eigen textielnijverheid werd benard door de opkomst van het industriële mercantilisme in Europa^{dxxix} getorpedeerd door het protectionistische handelstarievenbeleid van Holland, dat daarmee economische munt sloeg uit de staatkundig inferieure positie en de politieke onmondigheid van Staats-Brabant.^{dxxx}

Noten

Gebruikte afkortingen: ARAB = Algemeen Rijksarchief Brussel, ARAH = Algemeen Rijksarchief Den Haag, f = foliozijde, GAA = Gemeentearchief Amsterdam, GAB = Gemeentearchief Breda, GAH = Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, GAHM = Gemeentearchief Helmond, GAT = Gemeentearchief Tilburg, GAW = Gemeentearchief Weert, IBK = Insolvente Boedelskamer, i.m. = in margine, N = Oud-notarieel archief, OA = Oud archief, OAA = Oud-administratief archief, OGA = Oud gemeentearchief, ongef. = ongefolieerd, R = Oud-rechterlijk archief, RAA = Rijksarchief in Antwerpen, RANB = Rijksarchief in Noord-Brabant, SAA = Stadsarchief Antwerpen, SAKO = Streekarchivariaat in de Kring Oosterhout, SAO = Streekarchief Kempenland regio Oirschot, SAT = Stadsarchief Turnhout, SRE = Streekarchief Kempenland regio Eindhoven, v = verso

[[nieuwe tekst]]

[{veranderde, aangevulde tekst}]

- i.ARAH, Staten-Generaal 12548-222, rekest van de Bossche lakenkopers aan de Staten-Generaal, op 2 september 1638 doorgestuurd naar de Raad van State.
- ii.J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam* (3 dln.; Amsterdam 1929-1974) III, p. 489, no. 945.
- iii.C.C.M. de Mooij, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum, 1998) 57, 192.
- iv.P.C. Boeren, "De Tilburgse wolnijverheid tot het begin der 17e eeuw", in: H.J.A.M. Schuurmans en J.H. Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg, 1955) 120 e.v. A.C.M. Kappelhof, "Volmolens in oostelijk Noord-Brabant", *Industriële archeologie*, VII (1987) 156.
- v.C. Cau e.a., *Groot Placcaetboek van Holland en Zeeland* (9 dln.; 's-Gravenhage, 1658-1796) I, 2458, 2459.
- vi.GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 185, 20 januari 1660.
- vii.ABAB, Rekenkamer 303, f IIIXXXIV, 20 december 1599. Idem 306, f 14, 18 mei 1611.
- viii.ABAB, Rekenkamer 23638.
- ix.D. Gheret, "Les produits des licences et autres impôts sur le commerce extérieur dans les Pays-Bas espagnols (1585-1621)", in: M.A. Arnould e.a., *Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique* (3 dln.; Bruxelles, 1967-1974) II 80, 97.
- x.ABAB, Rekenkamer 23526-23529.
- xi.L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Hilvarenbeek, 1987) 74, 75.
- xii.G. van Gorp, "De Tilburgse lakenhandel met Holland en Brabant in de zeventiende en achttiende eeuw", *Textielhistorische bijdragen*, XXXVIII (1998) 52 e.v.
- xiii.L. Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg", *Tilburg*, XVI (1999).
- xiv.Dit onderwerp zal ik in een volgend artikel uitwerken.
- xv.Materiaalverzameling van de auteur.
- xvi.GAB, OAA Breda 2777.
- xvii.L.F.W. Adriaenssen, "Uit de schaduw van Breda, op de schouders van Tilburg, kort gehouden door Holland. Het wolwerk van Oosterhout in de zeventiende en achttiende eeuw", *Jaarboek van de Geschied- en oudheidkundige kring van stad en land van Breda 'De Oranjeboom'*, LII (1999).
- xviii.N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen* (2 stukken; Utrecht, 1946) 372, 373.
- xix.B. Blondé, *De sociale structuren en economische dynamiek van 's-Hertogenbosch 1500-1550* (Tilburg, 1987) 100-106.
- xx.G. van Gorp, "Bosschenaars in de verstrooiing. Emigratie tussen 1579 en 1629", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXIII (1997) 405. Vgl. L.P.L. Pirenne, "De Bossche handel op verre afstand voor de Tachtigjarige oorlog", in: L.P.L. Pirenne en W.J. Formsma, *Koopmansgeest te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw. Het kasboek van Jasper van Bell 1564-1568* (Nijmegen, 1962) 9.
- xxi.Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg", 5 e.v.
- xxii.GAH, OA, Stadsresoluties A 28, f 38, 1630; f 40, 25 januari 1630. A 36, f 1v, 7 juni 1630.
- xxiii.GAH, OA, Stadsresoluties A 36, f 175, 11 april 1634.
- xxiv.GAH, OA, Stadsresoluties A 31, f 15, 9 mei 1637; f 139v, 30 maart 1638.
- xxv.ARAH, Staten-Generaal 12548-222, rekest van de magistraat van 's-Hertogenbosch aan de Staten-Generaal, 8 mei 1638; rekest van de Bossche drapeniers aan de Staten-Generaal, ontvangen op 15 april 1638.
- xxvi.A.C.M. Kappelhof, "Stadsbestuur en economie in het midden van de zeventiende eeuw", *'s-Hertogenbosch*, III (1995) 55-57.
- xxvii.GAH, OA, Stadsresoluties A 30, f 83v, [6 à 16] december 1638.
- xxviii.ARAH, Staten-Generaal 12548-222, rekest van de magistraat van 's-Hertogenbosch aan de Staten-Generaal, 8 mei 1638; rekest van de Bossche lakenkopers aan de Staten-Generaal, op 2 september 1638 doorgestuurd naar de Raad van State.
- xxix.A.C.M. Kappelhof, "Enige aspecten van de produktie, handel en consumptie in wollen en linnen stoffen in Den Bosch (1435-1650)", *Textielhistorische bijdragen*, XXVI (1986) 9. Zie ook: H. Pohl, *Die Portugiesen in Antwerpen (1567-1648). Zur Geschichte einer Minderheit* (Wiesbaden, 1977) 178, 180, 181.
- xxx.Over de handel in verfgrondstoffen via Sevilla: E. Stols, *De Spaanse Brabanders of de handelsbetrekkingen der Zuidelijke Nederlanden met de Iberische wereld 1598-1648* (2 dln.; Brussel, 1971) I, 187-189. GAA, N 43, f 50, 9 september 1592. Idem via Portugal en Antwerpen: Pohl, *Die Portugiesen in Antwerpen*, 175, 176. H. Pohl, "Quantitative Quellen zum Handel zwischen Antwerpen und Portugal am Ende des 16. und zu Beginn des 17. Jahrhunderts und Probleme ihrer Auswertung", in: *Histoire économique de la Belgique. Traitement des sources et état des questions* (Actes du Colloque de Bruxelles, 17-19 nov. 1971; Bruxelles, 1972) 368-372.
- xxxi.L. Adriaenssen, "Een God behagelick werck. Hoe een onhandelbare Bosschenaar werd weggewerkt via het handelscircuit van zijn familie", te verschijnen in *De Brabantse Leeuw*, II (2000), afl. 1.
- xxxii.GAH, R 1201, f 258v, 3 juli 1431; f 259, 3 juli 1431; f 275v, 25 augustus 1431. R 1203, f 146, 21 januari 1433. R 1211, f 7, 25 oktober 1440. R 1216, f 64v, 26 maart 1446. R 1220, f 165, 16 november 1449. R 1224, f 43v, 26 februari 1454. R 1227, f 13v, 23 oktober 1456; f 453v, 6 augustus 1457. R 1228, f 274, 31 januari 1458. R 1232, f 364v, 13 december 1462. R 1233, f 83v, 27 juli 1464. R 1236, f 83v, 12 mei 1467. R 1242, f 277, 10 februari

1473. R 1247, f 388, 18 maart 1478; f 458v, 25 juni 1478. R 1249, f 288v, 8 augustus 1480. R 1266, f 72, 14 april 1498. R 1269, f 65, 22 mei 1501. Archief Sint-Janskathedraal 's-Hertogenbosch 2931, f X.
- xxxiii.GAH, R 1251, f 147v, 1 december 1481.
- xxxiv.A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars en bewoners in vroegere eeuwen. Aanteekeningen uit de Bossche schepenprotocollen, loopende van 1500-1810* (3 dln.; 's-Hertogenbosch, [1911-1914]) II, 173.
- xxxv.GAH, R 1224, f 52, 19 maart 1454.
- xxxvi.Johan Hendrik van Heurn, *Historie der stad en meyerie van 's Hertogenbosch, alsmede van de voornaamste daaden der hertogen van Brabant* (4 dln.; Utrecht, 1776-1778) I, 336, 337.
- xxxvii.GAH, R 1251, f 211v, 24 juli 1482.
- xxxviii.GAH, R 1260, f 121v, 8 oktober 1490: Goyart van Hoculem spreekt de verver Melys Gerits van den Lulsdonck aan "voir twee kuypen weets, dair aff dat hy als vanden eenre cuypen die betalinge behouden" (heeft).
- xxxix.GAH, R 1206, f 280v, 19 september 1436.
- xl.GAH, R 1262, f 94, 20 november 1492.
- xli.GAH, R 1204, f 17, 27 november 1433.
- xlii.Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen*, I, 250-253.
- xliii.ARAB, Rekenkamer 12992, rekening van Kerstmis 1447 tot Sint-Jansmis 1448, sub 's-Hertogenbosch, ongef.
- xliv.GAH, R 1257, los blad bij f 179A, publicatie de dato 25 juni 1487.
- xlv.Lijnwaadververs gebruikten 'verversbloem', dat is het schuim dat de lakenververs van hun wedekuypen schepten (A.K.L. Thijs, "Weemoes, weemoesputten en weemoesvelden. Kanttekeningen betreffende de invloed der stedelijke lakenververij op de ontwikkeling van de landbouw in het Antwerpse", *Bijdragen tot de geschiedenis*, LVII (1974) 197). In 1498 werd de "bloemverwer" Jan Andriess in het Bossche verversambacht opgenomen (GAH, R 1266, f 383, 7 augustus 1498). Sloomans noemt als verfstof "sekeren blauwen bloeme omme mede de verwen", die in 1505 te Bergen op Zoom op de markt kwam (C.J.F. Sloomans, *Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom 1365-1565* (3 stukken; Tilburg, 1985) I, 453).
- xlvi.Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen*, I, 351-359.
- xlvii.Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen*, II, 486, 512, 608.
- xlviii.Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen*, II, 656.
- xliv.GAH, R 1254, f 56v, 26 februari 1485.
- l.GAH, R 1260, f 446, 28 juni 1491.
- li.GAH, R 1261, f 545v, 30 januari 1492.
- lii.G. Asaert, "Handel in kleurstoffen op de Antwerpse markt tijdens de XVe eeuw", *Bijdragen en mededelingen van de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVIII (1973) 383, 384.
- liii.J.F. Niermeyer en J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis van het Beneden-Maasgebied* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1968-1997) II, 68, 70, 77, 80, 89, 103.
- liv.GAH, Charterverzameling, inv. Sassen 813, 19 september 1547. Vgl. Thijs, "Weemoes, weemoesputten en weemoesvelden", 190.
- lv.Sloomans, *Paas- en Koudemarkten*, I, 409, 411, 417.
- lvi.Sloomans, *Paas- en Koudemarkten*, I, 447, 449.
- lvii.Sloomans, *Paas- en Koudemarkten*, I, 455, 457.
- lviii.GAH, R 1264, f 259, 16 september 1495.
- lix.GAH, R 1262, f 157, 7 maart 1493.
- lx.L.J.A. van de Laar, "De bevolking van 's-Hertogenbosch ca. 1550. Een demografische en economische verkenning", *Varia Historica Brabantica*, VIII (1979) 68.
- lxi.R.A. van Zuijlen, *Inventaris der archieven van de stad 's Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende. (Stadsrekeningen van het jaar 1399-1800)* (2 stukken; 's-Hertogenbosch, 1863-1866) I, 725.
- lxii.Van Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen*, II, 217, 218. Zie ook: GAH, R 1310, f 151, 22 mei 1529.
- lxiii.GAH, R 1261, f 8.
- lxiv.ARAB, Rekenkamer .283, f 20v, 16 januari 1507
- lxv.GAH, R 181-19, overgegeven op 28 februari 1560. R 1842, f 717, 4 februari 1539. OA, A 592, f CVv, 7 juli 1564. Vgl. Van Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen*, II, 186, 187. De drie huizen links van het zijne waren nog diep in de zestiende eeuw ververijen, terwijl het huis rechts in 1522 werd verkocht door een lakenverver (*o.c.*, 178, 179, 182-187).
- lxvi.GAW, OAA Weert 2812, z.d.
- lxvii.GAH, OA, Stadsresoluties A 18, ongef., 4 januari 1613.
- lxviii.GAH, OA, Collectie aanvullingen 8050B-15, 28 februari 1613.
- lxix.GAH, N 2664, ongef., 18 mei 1620: een roos ontleent zijn naam aan een zegellood met een roos.
- lxx.GAH, OA, Collectie aanvullingen 8050B-15.
- lxxi.GAH, OA, Stadsresoluties A 18, ongef., 8 maart 1613; 23 maart 1613; 2 april 1613; 12 april 1613.

- lxxii.GAH, OA, Stadsresoluties A 18, ongef., 13 april 1613; 15 april 1613.
- lxxiii.GAH, OA, Stadsresoluties A 19, 30 januari 1615; 14 april 1617; 15 april 1617.
- lxxiv.GAH, OA, Collectie aanvullingen 8050B-15, ongedateerd rekest van de lakenkopers.
- lxxv.GAH, OA, Collectie aanvullingen 8050B-15, rekest van 23 april 1617.
- lxxvi.GAH, OA, Collectie aanvullingen 8050B-15, rekest van 15 september 1618 met bijlagen.
- lxxvii.GAH, OA, Collectie aanvullingen 8050B-15, 30 augustus 1618.
- lxxviii.GAH, OA, Collectie aanvullingen 8050B-15, 17 september 1618.
- lxxix.Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen*, I, 252, 253.
- lxxx.Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen*, II, 486. Vgl. de ordonmanties op de draperie uit 1541 en 1556: a.w., 512, 608.
- lxxxi.GAH, OA, Collectie aanvullingen 8050B-15, extracten uit de staalmeesterskaart.
- lxxxii.GAH, OA, Collectie aanvullingen 8050B-15, addities op de lakenververskaart. Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen*, II, 723, 724.
- lxxxiii.GAH, OA, Stadsresoluties A 19, 15 april 1617; 7 juli 1617. Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen*, II, 729.
- lxxxiv.GAH, OA, Stadsresoluties A 19, 15 april 1617.
- lxxxv.GAH, OA, Stadsresoluties A 132, p. 278, tussen 4 juli en 16 augustus 1618. Vgl. Collectie aanwinsten 8050B-15, prijsvoorstel van de lakenkopers.
- lxxxvi.GAH, OA, Stadsresoluties A 19, 7 oktober 1620.
- lxxxvii.Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen*, I, 353.
- lxxxviii.GAH, R 181-19, overgegeven op 28 februari 1560.
- lxxxix.GAH, OA, Collectie aanvullingen 8050B-15, extracten uit de ververskaart. Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen*, II, 726, 727. J.H. Hofenk de Graaff, *Geschiedenis van de textieltechniek. Een driehuk* (Amsterdam, 1992) 31.
- xc.GAH, OA, Collectie aanvullingen 8050B-15, adviezen voor de voorgestelde kaart, artikel 15.
- xci.Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen*, II, 656.
- xcii.W.L.J. de Nie, *De ontwikkeling der Noordnederlandsche textielververij van de veertiende tot de achttiende eeuw* (Leiden, 1937) 113.
- xciii.De Nie, *De ontwikkeling*, 159, 188, 189.
- xciv.R. Bijlsma, "De Zuidnederlandsche immigranten en de manufactuurververij in oud-Rotterdam", *Rotterdamsch Jaarboekje*, 2° reeks, III (1915) 44.
- xcv.De Nie, *De ontwikkeling*, 189-191. GAA, N 993A, f 15, 25 februari 1647.
- xcvi.GAH, OA, Stadsresoluties A 75, f 244, 6 maart 1679.
- xcvii.GAH, OA, Stadsresoluties A 19, 15 april 1617; 16 juni 1617; 7 juli 1617; 28 juli 1617; 18 augustus 1617; 19 augustus 1617; 25 september 1621; 26 oktober 1621; 19 november 1621; 20 november 1621; 7 oktober 1622. A 132, p. 239, 31 maart 1617; p. 240, 31 maart 1617; p. 243, 15 april 1617; p. 251, 7 en 28 juli 1617. Collectie aanvullingen 8050B-15, diverse stukken. R 430-I, ongef., 25 juni 1621. R 574-I. R 687-I, 9 februari 1619. R 785-II. R 924. R 989-I, 9 februari 1619. R 1042, geapostilleerd op 12 januari 1618. R 1090.
- xcviii.GAH, N 2672, f 372v, 28 april 1639.
- xcix.Vermoedelijk uit Frammersbach in Hessen.
- c.De lakenververij te 's-Hertogenbosch van achtereenvolgens Nicolaes Adriaens van Roij en Jan Wouters van Esch in de Hinthamerstraat.
- ci.GAH, R 1062. R 1068-I.
- cii.Dirck van Berckel was een zoon van Rutger van Berckel; het gaat bij hen om één bedrijf.
- ciii.GAH, Geefhuis 441 e.v., 1608-09 e.v.
- civ.GAH, Geefhuis 443, 1616-1617, ff 85, 85v, 86.
- cv.GAH, Geefhuis 443, 1617-1618, ff 82v, 83. Inv. 444, 1618-1619, ff 81v, 82; 1619-1620, f 79. Inv. 445, 1620-1621, ff 82v, 83, 85v; 1621-1622, ff 82v, 83. Inv. 446, 1622-1623, ff 94v, 95, 95v; 1623-1624, ff 91v, 92v. Inv. 447, 1624-1625, f 97v; 1625-1626, f 98v. Inv. 448, 1626-1627, ff 91v, 92, 92v; 1627-1628, f 97; 1629-1630, ff 91, 91v. Zoals uit § 2f zal blijken, kende Den Bosch geen roodverfraditie; alleen de voerlakens, goedkope stoffen, werden rood geverfd.
- cvi.GAH, Gereformeerd Burgerweeshuis 584, 1604-1605, 1605-1606, 1612-1613, 1615-1616, 1616-1617. Inv. 586, 1620-1621, 1621-1622, 1622-1623. Inv. 587, 1623-1624, ongef.; 1624-1625, ff 71v, 72; 1625-1626, ff 63, 63v; 1626-1627, f 57.
- cvi.GAH, Gereformeerd Burgerweeshuis 588, 1627-1628, f 96. Vgl. inv. 590, 1629-1631, f 32, 3 juni 1631: f 28 voor het groen verven op anderhalf staal van een Tilburgs laken van 41¾ el, en inv. 591, 1631-1632, f 90, 18 december 1631: f 13 om een half Tilburgs laken van 22 el anderhalf staalgroen te verven. Inv. 592, 1633-1634, f 116v, 12 mei 1634; 1635-1636, ff 128v, 131.
- cviii.GAH, OA, A 328, anno 1615, omslag A, 22 december 1615.
- cix.GAH, OA, Stadsresoluties A 19, f 39v, 22 december 1615. Een ouder voorbeeld van een sanctie tegen milieuverontreiniging wordt gezien in de schoutrekening van Sint-Jansmis tot Kerstmis 1560: ontvangst van 30 stuiver "van Willem de verwer van dat hy zeker weemoes contrarie tgebot opter stadt grave gevuert heeft" (ARAB, Rekenkamer 13010, genoemde rekening, f XIII).

- cx.GAH, OA A 250, f 54, 31 oktober 1616; f 87v, 12 april 1617; f 110v, 16 november 1617; f 125, 9 oktober 1618.
- cxii.De Nie, *De ontwikkeling*, 143.
- cxiii.ARAB, Grote Raad van Mechelen 853, no. 85.
- cxiii.J.E.J. Geselschap, "De lakennijverheid", in: A. Scheygrond (red.), *Gouda zeven eeuwen stad. Hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda* (Gouda, 1972) 130.
- cxiv.*Handvesten, privilegiën ende octroyen; mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantiën en handelingen der stad Amstelredam (...) Te Amstelredam, By Hendrick van Waesbergen, Salomon en Petrus Schouten, Boekverkoopers. MDCCXLVIII*, dl. II, 1004, 1005. L. van Nierop, "De Prinsengracht in 1742", *Amstelodamum*, maandblad XXXIX (1952) 121.
- cxv.GAW, OAA Weert 2807.
- cxvi.SRE, OAA Eindhoven 1955, 7 juli 1612.
- cxvii.SRE, OAA Eindhoven 54, f 132v, 14 oktober 1754.
- cxviii.GAH, N 2661, f 199, 31 mei 1604; f 216, 2 juni 1604. R 1062. R 1068-I.
- cxix.SAA, Vierschaar 1956, 27 juni 1631.
- cx.GAH, R 430-I, 30 september 1622; 29 september 1623. R 457, ongef., 14 augustus 1615. R 657, na 1625.
- cxxi.GAH, Geefhuis 448, 1626-1627, f 92.
- cxii.GAT, Voogdijrekening Tilburg 1607-1. GAH, Gereformeerd Burgerweeshuis 584, 1605-1606.
- cxiii.L. Adriaenssen, "Durendaal als lakenververij", *De kleine Meijerij*, II (1998) 95.
- cxiv.Vgl. GAH, N 2672, f 372v, 28 april 1639.
- cxv.Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg", 3, 4.
- cxvi.GAH, N 2665, ongef., 8 augustus 1633. RAH, Leen- en Tolkamer 132, f 257v, 23 mei 1663. Idem 134, p. 116, 21 oktober 1670.
- cxvii.RANB, Raad van Brabant 996-339, 8 november 1684. Idem 996-346, 13 december 1685. GAT, Voogdijrekening Tilburg 1690-1, 1° rekening, sub uitgaven, 3 november 1677; 14 oktober 1680. Idem 1684-1, kwitanties van 7 mei 1678, 20 maart 1679, 10 december 1680, 13 oktober 1681, 23 maart 1682, 26 januari 1683. Idem 1680-2, sub uitgaven. GAH, R 306, 9 januari 1680, f 0v. R 308, 14 januari 1687, f 7; 28 januari 1687, f 2. R 309, 4 november 1687, f 1. R 1029, overgegeven op 28 januari 1687.
- cxviii.Adriaenssen, "Durendaal als lakenververij". GAT, Oisterwijk R 58, 9 april 1689.
- cxix.Zie hierna de paragraaf "De nadagen van de Noord-Brabantse lakenververij".
- cx.GAT, Oisterwijk R 520, 24 april 1693.
- cxxi.GAT, Collectie Varia Tilburg, ongenummerde doos, inventaris van Adriaen Corstiaenssen, 14 mei 1642. Adriaenssen, "Durendaal als lakenververij", 95, 96.
- cxiii.GAH, OA, Stadsresoluties A 49, f 116, 9 augustus 1656; f 118v, 22 september 1656. Vgl. A 59, f 160, 24 november 1645.
- cxiii.GAH, OA, Collectie aanvullingen 8050B-15, 13 juli 1660; 20 november 1660; 22 januari 1661; 5 oktober 1667.
- cxiv.GAH, R 302, 21 januari 1670, f 13; 16 september 1670, f 12v. R 460, ongef., 4 december 1665. R 647, overgegeven op 8 oktober 1669. R 856, overgegeven op 15 juli 1670. R 986, 15 april 1670. R 1087, 8 oktober 1669. N 2731, f 211, 18 mei 1668. N 2769, f 15, 2 augustus 1665. N 2770, f 269, 5 oktober 1667.
- cxv.RANB, Raad van Brabant 830, no. 8477, 31 maart 1681. GAH, N 2787, f 301, 17 april 1681. N 2792, f 41v, 23 juli 1680.
- cxvi.GAH, N 2823, f 406, 30 maart 1683.
- cxvii.GAH, OA, Collectie Aanvullingen 8050B-15, ongedateerd rekest van Johannes van den Bogaart (te dateren in mei à augustus 1726).
- cxviii.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, N 2743, f 624, 30 november 1668; f 626, 28 november 1668.
- cxix.GAH, N 2770, f 255, 14 september 1667; f 320, 19 november 1667; f 320, 19 november 1667; vgl. f 219, 20 augustus 1667; f 227, 29 augustus 1667; f 239, 12 september 1667; f 241, 12 september 1667; f 253, 13 september 1667. OA, Collectie aanvullingen 8050B-15, diverse stukken.
- cxl.Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen*, I, 611, 614.
- cxli.J.E.J. Geselschap, "De lakennijverheid", in: A. Scheygrond (uitg.), *Gouda zeven eeuwen stad. Hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda* (Gouda, 1972) 136-138. H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur & continuïteit* (Hilversum, 1998) 174-176.
- cxlii.gah, OA, Stadsresoluties A 75, f 244, 6 maart 1679.
- cxliii.SRE, OAA Eindhoven 27, f 25v, begin 1682. Vgl. § 3e hierna.
- cxliv.De Nie, *De ontwikkeling*, 191 e.v.
- cxlv.gat, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 142, aanspraak voor Arent Janssen Coopmans, lakenverver te Rotterdam, 1672. Coopmans had in 1668 voor *f* 12 per half laken kastoor geveerd, terwijl hij voor staalzwart *f* 10 en voor dubbel staalzwart *f* 15 rekende.
- cxlvi.De Nie, *De ontwikkeling*, 190, 195.
- cxlvii.SAA, Vierschaar 1956, 24 maart 1653; 21 september 1653.
- cxlviii.GAT, Oisterwijk R 54, 8 februari 1664 (2 akten).
- cxlix.De Nie, *De ontwikkeling*, 201, 202.
- cl.SAA, IBK 1570, 17 november 1643; 27 juni 1644; 28 februari 1645.

- cli.SAA, IBK 1570, 11 januari 1646.
- clii.SAA, IBK 1570, 22 oktober 1647.
- cliii.SAA, IBK 1570, 7 juli 1648; 21 september 1648; 16 november 1648.
- cliv.SAA, IBK 1570, 3 mei 1649.
- clv.SAA, IBK 1570, brieven uit Brussel van 15 mei 1650 t/m 7 december 1652. J. Denucé, "De insolvente boedelskamer", *Antwerpsch Archievenblad*, 2e reeks, IV (1929) 121. A. Thijs, "De Antwerpse lakenververs 1625-1754", *Vlaamse Stam*, IX (1973) 192.
- clvi.GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 136, vijf aanspraken van 23 mei 1662.
- clvii.Zie hierna § 4c.
- clviii.GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 132, 30 januari 1663: enkele ellen laken. Doos 134, overgegeven op 29 april 1659: een paar kousen.
- clix.GAH, OA, Stadsresoluties A 83, f 100v, 15 april 1687; f 114, 10 mei 1687.
- clx.GAH, OA, Stadsresoluties A 91, f 183v, 29 september 1699.
- clxi.Oisterwijkse klanten: GAT, Oisterwijk R 502, f 79v, 15 november 1694. R 503, f 13v, 7 augustus 1698. Oisterwijk N 5291, f 7, 2 maart 1704
- clxii.GAH, OA, Stadsresoluties A 97, f 185v, 21 april 1711.
- clxiii.GAH, OA, Stadsresoluties A 97, f 248v, 19 september 1711.
- clxiv.J. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806* (Oxford, 1995) 616.
- clxv.J. van de Water, *Groot placaatboek 's lands van Utrecht* (3 dln.; Utrecht, 1729-1733) I, 520, 521.
- clxvi.Cau e.a., *Groot Placaet-boeck*, V, 132-136, 145, 146, 162-164, 183-185, 195-198, 265-270. N.W. Posthumus (uitg.), *Bescheiden betreffende de provinciale organisatie der Hollandsche lakenbereiders (de zgn. Droogscheerderssynode)* (Amsterdam, 1917) 129.
- clxvii.GAH, OA Stadsresoluties A 94, f 98-116, 6 december 1704. A 260, f 26v-28v, 1704. A 328, anno 1704, 15 augustus, 11 en 24 september, 24 oktober, oktober z.d., november en 6 december 1704.
- clxviii.ARAH, Raad van State 2135, f 244v.
- clxix.GAH, N 3023, f 174, 25 augustus 1737. Vgl. N 2938, f 229, 5 augustus 1712.
- clxx.GAH, OA, Stadsresoluties A 125, f 24v, 8 februari 1752; f 52v, 21 februari 1752; f 107, 21 maart 1752; f 269v, 3 juli 1752; f 305, 31 juli 1752.
- clxxi.ARAH, Admiraliteitscolleges 619, rekest van de Bossche verver Gillis van Riemsdijck, ontvangen of gelezen op 11 september 1752.
- clxxii.GAH, N 3289, no. 15, 21 maart 1787; no. 50, 6 december 1787. R 1769, f 61v, 27 augustus 1781. R 1771, f 164v, 7 december 1787.
- clxxiii.I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw* (2 stukken; 's-Gravenhage, 1956) I, 128, 129.
- clxxiv.Oosterhout: SAKO, Collectie Van der Vaart-van Loon, rekest aan de kerkeraad, 1698. Boxtel: GAT, Oisterwijk R 519, ongef., 17 september 1689.
- clxxv.GAT, Civiele zaken Tilburg 2185.
- clxxvi.De beheerders van de boedel van de lakenmaker Jan Peeter Janssen keerden in 1626 of 1627 *f* 2:5:0 uit "van laeckens de lyste te verwen aen weduwe Goossen de verwer" (GAT, Voogdijrekening Tilburg 1627-18, sub uitgaven). In 1651-1653 wordt de lijstenverver Peeter Adriaenssen Mutsaerts gezien (Idem 1651-4, sub uitgaven. Idem 1654-1, sub uitgaven. Idem 1661-8, sub uitgaven, 6 juni 1651). In 1654 kreeg Goossen Jans de Cort *f* 3:12:0 "van lijstwol te verwen" (Idem 1665-7, sub uitgaven) en in 1661 ontving hij van een drapenier *f* 2:15:0 voor het verven van lijsten; de Bossche lakenverver Donckers vorderde in 1675 betaling van hem, wellicht voor geleverde verfstoffen (GAH, R 305, 19 november 1675, f 17v). In 1665 toucheerde de weduwe van Anthony Adriaen Goyaerts *f* 1:10:0 voor "lijstverwe" (GAT, Voogdijrekening Tilburg 1678-8, sub uitgaven).
- clxxvii.GAT, Tilburg R 790, 23 oktober 1687 (mededeling van Gerard van Gurp te Eindhoven).
- clxxviii.In juni 1611 betaalde de Tilburger Jan Joosten voor een voerman de landtol voor het transport van twee balen met 600 pond sumak (een in Den Bosch verboden verfstof), maar onduidelijk is of hij klant, expediteur, borg, laat staan verver was (GAB, OAA Breda 1530, kapittel Goirle c.a., 12 juni 1611).
- clxxix.GAT, Tilburg R 352, f 22v, 14 februari 1625.
- clxxx.GAT, Tilburg R 352, f 169v, 31 december 1626.
- clxxxi.GAT, Tilburg R 352, ff 185v en 186, 29 januari 1627.
- clxxxii.L.F.W. Adriaenssen, "De erfgenamen van heer Ghijsel Back. § 11. Bisschop Ophovius en zijn familie", *De Brabantse Leeuw*, XL (1991) 62. Hij had zich in 1618 als Bosschenaar te Antwerpen ingeburgerd (SAA, Vierschaar 154, 4 januari 1618).
- clxxxiii.A. Hallema, "Het Antwerpsche tuchthuis, een Hollandsche navolging. Een bijdrage tot de geschiedenis van het gevangeniswezen te Antwerpen in de 17e eeuw", *Antwerpsch Archievenblad*, 2e reeks, VI (1931) 16, 17, 20-22.
- clxxxiv.SAA, IBK 2796, f 151, 23 mei 1626; 25 mei 1626; 6 oktober 1626.
- clxxxv.SAA, IBK 2796, laatste foliozijde.
- clxxxvi.C.R. Hermans, *Verzameling van zeldzame oorkonden, betreffende het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1629* (3 dln.; 's-Hertogenbosch, z.j.) IV, 288.
- clxxxvii.GAT, Tilburg R 618, f 34, 8 oktober 1629.
- clxxxviii.GAT, Tilburg N 6, 2 maart 1631. Zijn kinderen werden er gedoopt in 1633, 1635 en 1637. GAH, Doop-, trouw- en begraafboeken 271, f 4, 24 november 1630.

clxxxix.RANB, Collectie Cuypers van Velthoven 3368, 23 juni 1631.

cxv.GAT, Civiele zaken Tilburg 2264.

cxvi.GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 1637-1639, 27 april 1637.

cxvii.GAT, Tilburg R 619, f 27v, 8 februari 1636; vgl. f 40v, 10 oktober 1636, en f 63v, 27 mei 1637. Voor het huis: J.H. van Mosselveld, in: H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg, 1955) 116-118. J.A.J. Becx, "Johan Gerardi en het 'Huis van Broekhoven' te Tilburg", *De Brabantse Leeuw*, XVII (1968) 5, 6. J.R.O. Trommelen en M.P.E. Trommelen, *Tilburgse toponiemen in de 16e eeuw. Een tentatieve reconstructie en naamsverklaring* (Tilburg, 1994) 98.

cxviii.GAT, OAA Tilburg 218, f 4.

cxix.GAT, OAA Tilburg 265, 1626. Idem 266, 1627. Idem 267, 1628 (geen vermelding meer van Seysmans).

cxv.GAT, Tilburg N 6 en N 7, passim van 25 januari 1631 tot 14 juli 1632 en van 26 oktober 1633 tot 22 februari 1634.

cxvi.F.F.X. Cerutti e.a., *Geschiedenis van Breda*, dl. I (Tilburg, 1952) 223.

cxvii.GAB, Breda R 492, f 135, september 1591.

cxviii.GAB, OAA Breda 2701 en 2706.

cxix.GAB, OAA Breda 13, f 81v, 18 augustus 1628. Idem 2685, 1629-1635. SAKO, OAA Oosterhout 136.

cc.GAB, OAA 20, p. 40, 11 december 1640; p. 111, 3 december 1644; p. 119, 28 februari 1645; p. 122, 20 maart 1645; p. 124, 27 maart 1645. Idem 2708, 1645.

cci.GAB, OAA Breda 21, p. 145, 11 januari 1657; p. 160, 6 maart 1658. Gilde der lakenkopers, wolwevers, droogscheerder en andere deelbewerkers 3.

ccii.GAB, OAA Breda 2710, 1655.

cciii.SAKO, Collectie Van der Vaart-van Loon, rekest van de kerkeraad, 1698.

cciv.GAA, N 33, f 112, 16 oktober 1597.

ccv.In 1610 verfdde hij voor een Bredenaar (GAB, Breda R 509, f 61v, 13 maart 1610).

ccvi.ARAH, Nassause Domeinraad 7940, f 26, 28 april 1611; f 27, 7 mei 1611; f 28, 8 juni 1612; f 29, 18 juni 1612.

ccvii.ARAH, Nassause Domeinraad 8003, ff 79, 88.

ccviii.GAB, Breda R 820, f 29v, 11 mei 1613. R 821, f 174v, 17 oktober 1617. Poorterboek, 7 juli 1618.

ccix.GAB, Breda R 518, f 133v, 6 april 1619.

ccx.GAB, Breda R 822, f 47v, 14 juli 1618. Breda N 95, f 17v, 14 maart 1640. OAA Breda 1915, f XXIVv.

ccxi.GAB, Evangelisch-lutherse gemeente Breda 1, p. 2. Met dank aan Gerard Steijns, die mij zijn aantekeningen over Abraham Lodewijcx van Weesp ter beschikking stelde.

ccxii.ARAH, Nassause Domeinraad 7940, f 21.

ccxiii.GAB, Breda R 525, f 95, 22 mei 1627. GAT, Civiele zaken Tilburg 2259, 27 januari 1631. RAH, Raad van Brabant 819, f 141.

ccxiv.P.M. Toebak, *Kerkelijk-godsdienstig leven in westelijk Noord-Brabant, 1580-1652. Dekenale visitatieverslagen als bron* (2 dln.; Breda, 1995) II 144; vgl. I, 163.

ccxv.SAKO, Oosterhout N 5394, 14 december 1626.

ccxvi.SAKO, Oosterhout R 296, f 123v, 10 juli 1627. R 297, f 40v, 24 juli 1628.

ccxvii.GAT, Civiele zaken Tilburg 2259, 27 januari 1631.

ccxviii.RANB, Raad van Brabant 161-18.

ccxix.GAT, Civiele zaken Tilburg 2259.

ccxx.GAB, OAA Breda 2704, overgegeven op 18 december 1628.

ccxxi.RANB, Raad van Brabant 447-57. Idem 788-797. Idem 819, f 92v, no. 3203, 28 juli 1648. GAB, Breda R 498, f 259v, i.m. 30 augustus 1635. R 515, f 92, i.m. 17 april 1627. R 523, f 13, i.m. 11 juli 1640 en 9 november 1642. R 525, f 88v, 17 maart 1627.

ccxxii.GAT, Tilburg R 618, f 38v, 19 maart 1630.

ccxxiii.GAT, Tilburg R 612, 15 mei 1636; vgl. 9 februari 1638: Herrij haalde Spaanse wol en geveerde lakens uit Breda, en 16 februari 1638: hij bracht lakens naar de ververij te Breda en nam Spaanse wol en smoutolie om de wol te smouten mee terug.

ccxxiv.ARAH, Staten-Generaal 12548-222, "Cort advertisement" van de regering van Tilburg, z.d.

ccxxv.RAH, Raad van Brabant 788-895. Al in 1635 had hij daar van een vermoedelijke klant twee huizen gekocht (RAA, Hoogstraten OGA 44, f 231v, 10 mei 1635. GAB, Breda N 118, ongef., 24 januari 1645; 7 februari 1645; 1 april 1645).

ccxxvi.RAA, Hoogstraten OGA 44, f 273v, 30 juli 1638. ARAH, Nassause Domeinraad 7940, f 30, 29 oktober 1638; f 34: de sauvegarde werd vernieuwd op 15 december 1642.

ccxxvii.RAA, Hoogstraten OGA 46, f 9v, 18 december 1641.

ccxxviii.GAB, Breda N 45, f 18v, 23 december 1626. N 94, f 12, 10 maart 1639. N 111, 6 november 1638. GAT, Civiele processen Tilburg 2247, 16 maart 1632.

ccxxix.RAA, Hoogstraten OGA 46, f 30v, 21 april 1654.

ccxxx.ARAH, Nassause Domeinraad 7940, f 21, 8 december 1642; f 34, 1643.

- ccxxxi.ARAH, Nassause Domeinraad 7940, f 35, 21 juni 1643.
- ccxxxii.GAB, OAA Breda 20, p. 111, 3 december 1644.
- ccxxxiii.GAB, OAA Breda 20, p. 185, 20 juni 1647; p. 186, 9 januari 1649.
- ccxxxiv.B. Dijksterhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der heerlijkheid Tilburg en Goirle* (Tilburg, 1899) 46, 159, 160.
- ccxxxv.GAB, OAA Breda 1449, f 287v.
- ccxxxvi.GAB, Breda R 536, f 34v, 25 april 1656.
- ccxxxvii.A. Thijs, "De Antwerpse lakenververs 1625-1754", *Vlaamsche Stam*, IX (1973), 192, 193.
- ccxxxviii.GAB, Breda R 535, ff 121, 121v, 18 juli 1652.
- ccxxxix.J.L.M. de Lepper, "De Bredase Katholieken tussen 1637 en 1666", *Jaarboek van de Geschied- en oudheidkundige kring van stad en land van Breda 'de Oranjeboom'*, XIX (1966) 48.
- ccxl.A.K.L. Thijs, *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek'. De textielnijverheid te Antwerpen. (Einde 15de - begin 19de eeuw)* (z.pl., 1987) 73. Vgl. SAA, N 4823, f 60, 16 maart 1671.
- ccxli.GAT, Collectie Varia Tilburg, ongenummerde doos, notariële akte, Antwerpen 1655.
- ccxlii.GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 185, 20 januari 1660.
- ccxliii.GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 123, ongedateerde brief aan de thesaurier van de domeinen en financiën van de koning van Spanje.
- ccxliv.Van Gurp, "De Tilburgse lakenhandel", 60.
- ccxlv.In 1660, 1662, 1664 en 1670 werden in plakكاتen de Tilburgse lakens uit de Spaanse Nederlanden geweerd: *Placcaerten ende Ordonnantien van de Hertogen van Brabant*, dl. IV (Brussel, 1724) 113-116, 359. V. Brandts, *Liste chronologique des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règnes de Philippe IV (1621-1665) et de Charles II (1665-1700)* (Bruxelles, 1910) 129. Dijksterhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 132. M. de Bruijn, "Groei en aan de grens. De afzet van Tilburgse wollen stoffen en de Scheiding tussen Noord en Zuid", in: H. van Doremalen e.a. (red.), *Geworteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg-Turnhout* (Tilburg, 1992) 115. In 1681 is sprake van geregelde leveringen van Tilburgse lakens aan een bereider te Antwerpen (GAT, R 616, 20 maart 1681).
- ccxvi.ABAB, Staten-Generaal 5623, 10 november 1687.
- ccxvii.GAB, Breda N 142, f 88, 13 oktober 1659.
- ccxviii.GAB, Breda R 538, f 311, 21 april 1667. Breda N 143, f 27, 11 mei 1667.
- ccxlix.ARAH, Nassause Domeinraad 7940, f 130. Idem 7997, f 227, 2 juni 1712.
- cccl.RANB, Raad van Brabant 447-180. Ch.C.V. Verreyt, "De lakenverver Cornelis Couwenbergh te Breda en de hooge overheid in 1711", *Taxandria*, XXXI (1924) 94.
- cccli.GAB, Breda N 270, f 425, 13 december 1690.
- ccclii.GAB, Breda N 338, f 147v, 17 januari 1692.
- cccliii.GAB, Breda N 556, f 219, 7 juli 1699.
- cccliv.Verreyt, "De lakenverver Cornelis Couwenbergh", 94.
- ccclv.ARAH, Nassause Domeinraad 7940, f 122, 3 augustus 1711.
- ccclvi.RANB, Raad van Brabant 447-180. GAB, Breda N 723, f 167, 11 september 1724. ARAH, Nassause Domeinraad 7940, ff 110-149. Idem 7997, ff 226, 227, 2 juni 1712.
- ccclvii.GAB, Breda N 609, no. 55, 27 april 1729. N 651, f 180, 26 augustus 1735.
- ccclviii.GAT, Tilburg N 69, nrs. 168 en 169, 3 mei 1722.
- ccclix.*Amsterdamse Donderdaegse Courant*, jaargang 1721, no. 16, 6 februari 1721, verso.
- ccclx.GAB, Breda R 114, f 113v, 28 juni 1721; f 115, 21 augustus 1721. R 134-4.
- ccclxi.N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielindustrie* (6 dln.; 's-Gravenhage, 1910-1922) VI, 454.
- ccclxii.GAB, Gilde der lakenkopers, wolwevers, droogscheerders en andere deelbewerkers 6. Thomas Ernst van Goor, *Beschryving der Stadt en Lande van Breda* (In 's Gravenhage, By Jacobus vanden Kieboom, MDCCXLIV) 348 e.v.
- ccclxiii.GAT, Tilburg N 70, no. 152, 24 augustus 1725.
- ccclxiv.Posthumus, *Bronnen*, VI, 448, 454.
- ccclxv.ARAH, Nassause Domeinraad 7940, f 120, 21 december 1723.
- ccclxvi.ARAH, Nassause Domeinraad 7940, f 124, 21 februari 1724; f 126, 26 maart 1724; f 128, 31 maart 1724. Idem 7997, f 246, op 21 februari 1725 geapostilleerd rekest.
- ccclxvii.Posthumus, *Bronnen*, VI, 441.
- ccclxviii.ARAH, Raad van State 70, f 65, 10 augustus 1651; f 76, 16 augustus 1651.
- ccclxix.GAT, Tilburg N 13, f 705, 6 mei 1654.
- ccclxx.GAT, Collectie Varia Tilburg 652, brieven van Donckers, Antwerpen, oktober 1657 en 16 januari 1658.
- ccclxxi.GAB, Breda R 533, f 297, 5 december 1646.

celxxii.GAT, Tilburg N 18, no. 14, 16 maart 1656; i.m. 9 mei en 28 juni 1657.
 celxxiii.GAT, Collectie Varia Tilburg 652, kwitantie van Mutsaerts.
 celxxiv.Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit*, 48. M. Vermeeren, "De oude schuttersgilden St.-Sebastiaan en St.-Joris te Poppel", *De drie goddelijke deugden*, no. 1 (september 1996) 14.
 celxxv.RANB, Raad van Brabant 188, ongedateerd rekest met apostille de dato 22 augustus 1657.
 celxxvi.GAT, Collectie Varia Tilburg 652, inventaris van de ververij.
 celxxvii.GAT, Tilburg N 19, no. 26, 29 juli 1657.
 celxxviii.GAT, Collectie Varia Tilburg 652, diverse rekeningen, 1648-1657.
 celxxix.Bloemplakken: niet verwijderd vuil dat boven in de verfketel komt drijven.
 celxxx.GAH, R 983-I, 30 mei 1671; 2 juni 1671.
 celxxxi.GAT, Voogdijrekening Tilburg 1680-12, 2° rekening. Tilburg N 49, no. 16, 23 maart 1700.
 celxxxii.GAH, R 686-II.
 celxxxiii.GAT, Tilburg N 63, no. 84, 9 augustus 1710.
 celxxxiv.GAH, R 538-III, 4 juli 1708. GAT, Tilburg N 60, no. 13, 27 mei 1682; no. 24, 5 september 1682.
 celxxxv.GAT, Tilburg R 616, 25 mei 1682. Tilburg N 60, no. 68, 5 april 1684.
 celxxxvi.C. Robben, "Over ververs en ververijen te Tilburg en Goirle", *Historische Bijdragen van de Heemkundekring Tilborgh*, III (1972) 63.
 celxxxvii.GAT, Voogdijrekening Tilburg 1701-1, sub uitgaven.
 celxxxviii.GAT, Tilburg N 62, no. 101, 20 maart 1703.
 celxxxix.GAT, Tilburg N 52, no. 9, 13 mei 1710.
 cexc.GAT, OAA Tilburg 1A, 24 maart 1679: Van Esch moet, "alsoo den selver tot Goirle begint te verwen", aan de lakens het wapen van Tilburg slaan.
 cexci.L. Adriaenssen, "Oisterwijkse kammen", *De kleine Meijerij*, LI (2000), ter perse.
 cexcii.GAH, N 2660, f 692, 30 juli 1598.
 cexciii.SAA, Tresorij 737, f 24v.
 cexciv.Kappelhof, "Enige aspecten", 12, 14.
 cexcv.GAH, Gereformeerd Burgerweeshuis 585, rekening Drieuldigheidsjaar 1616-1617, ongefolieerd, kapittel vlas e.d., op 11 november ontvangen van Dierick Gerarts van den Wiel te Oisterwijk "een half stuck lakens, synde eenen Oisterwycsen cam" van 22 el ad f 2:1½:0.
 cexcvi.Bijvoorbeeld ARAB, Rekenkamer 23525, 1595.
 cexcvii.M. Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566-1609", *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XL (1919) 130, 131.
 cexcviii.GAT, Oisterwijk N 5247, f 1, 24 september 1614; f 8v, ongepasseerde akte tussen die van 20 en 29 mei 1615; f 9, 29 mei 1615.
 cexcix.Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg", 4. Ook andere Bossche kooplieden deden zaken met Oisterwijkers (bijvoorbeeld: GAH, R 280, 5 november 1624: Zeger der Kennis versus Willem Jan Willems te Oisterwijk, Thomas Willem Meyers te Tilburg, Cornelis Jan Buermans te Tilburg, Aert Cornelis Dirx te Tilburg en Pauwels Thonis te Tilburg); Der Kennis was een lakenkoper.
 cc.W.H.Th. Knippenberg, *De teuten. Buitengaanders van de Kempen* (Eindhoven, 1974) 77, 78.
 ccci.Posthumus, *Bronnen*, IV, 323, no. 283.
 cccii.GAH, OA, A 41, f 71, 12 november 1642.
 ccciii.Zie voor de ververij van de familie Van Berckel (tot tegen 1680): Adriaenssen, "Durendaal als lakenververij", 95, 96. Aanvullingen: GAT, Oisterwijk R 54, 13 juni 1656. R 102, 3 maart 1654. Hilvarenbeek R 226, boedelpapieren van Adriaen Melis. Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 127, 26 juni 1663; 1663 z.d. Boedelrekening Tilburg 1660-1, sub uitgaven.
 ccciv.In 1668 werden door twee Bossche bedrijven Oisterwijkse lakens geleverd (GAH, N 2743, f 624, 30 november 1668; f 626, 28 november 1668).
 cccv.GAT, Oisterwijk R 373-2, f 30, 30 maart 1679; f 32v, 28 april 1679.
 cccvi.GAT, Oisterwijk R 504, f 151v, 6 mei 1715. GAH, R 1707, f 346v, 29 november 1715.
 cccvii.GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos anno 1722, overgegeven op 14 december 1722: Van Asten te Oisterwijk "heeft geleverft eenige wolle tot couleur" en vordert van een inwoner van Goirle f 43:17:0.
 cccviii.GAH, R 1707, f 137v, 2 januari 1716.
 cccix.GAT, Oisterwijk R 525, f 130v, 5 februari 1738. R 526, f 66, 27 februari 1745.
 cccx."Beschreeve Staat van den Meijerije" (1794), *Historia Agriculturae*, VIII (1965) 363.
 cccxi.GAT, Oisterwijk R 425, f 25, 11 april 1766.
 cccxii.GAT, Oisterwijk R 530, f 70, 21 juli 1794.
 cccxiii.J. Spoorenberg, "Het Eindhovense ambachtsgilde van St. Michael in 1638", *Brabants Heem*, XXXIII (1981).
 cccxiv.J.Th.M. Melssen, "Oude Eindhovense huizen", *'t Gruun Buukske*, XIII (1984) 72, 73. J. Melssen, "De geschiedenis van Eindhoven tot omstreeks 1570", in: P. Thoben (eindred.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven, 1225-1550* (Eindhoven, 1994) 97, 98.

- cccxv.Melssen, "De geschiedenis van Eindhoven", 100.
- cccxvi.SRE, OAA 2207, 22 maart 1611.
- cccxvii.SRE, OAA 2209, 14 november 1654.
- cccxviii.Posthumus, *Bronnen*, IV, 462. Vgl. Van Dillen, *Bronnen*, III, 489.
- cccxcix.J.Th.M. Melssen, *Het register van de cijzen, die de heer van Cranendonk in Eindhoven ontving in de jaren 1590 tot 1640 en de schattingskohieren van de gegoedheid van de inwoners van Eindhoven in 1665 en 1687* (Eindhoven, 1979) 108 e.v. GAH, R 672-I. Een rekest van het lakenkopersambacht werd in 1654 ondertekend door zesentwintig leden: SRE, OAA 2209, 14 november 1654.
- cccxx.Melssen, "De geschiedenis van Eindhoven", 97.
- cccxxi.SRE, OAA Eindhoven 2209, 22 maart 1611.
- cccxxii.GAH, R 1369, f 86, 24 december 1555. RANB, Raad van Brabant 788-511, 1631. Idem 1021, f 252v, 12 februari 1631. Melssen, *Het register van de cijzen*, 37. M.J.H. van Dooremolen en J.Th.M. Melssen, "Strijbos(ch) te Stratum, Eindhoven en Woensel", *Genealogisch tijdschrift voor Oost-Brabant*, XV (2000) 22, 23. Er wordt te Eindhoven in 1598 nog een "verwer" Jan van Esschen genoemd, zonder dat duidelijk is of hij linnen of laken kleurde (SAO, Oirschot N 5037, f 10, 1 oktober 1598).
- cccxxiii.GAH, R 1163, f 60, 29 maart 1618. R 1484, f 208v, 8 juli 1610. R 1490, f 77v, 14 november 1614.
- cccxxiv.Melssen, *Het register van de cijzen*, 8, 10, 37, 138, 139. Melssen, "Oude Eindhovense huizen", 10, 11, 74, 75, 93, 94. J. Melssen, "De geschiedenis van het Heuvelterrein en het gebied ten oosten van de Markt vanaf de zestiende eeuw", in: Thoben, *Sporen onder de Kempische stad*, 135, 140, 148.
- cccxxv.SAA, IBK 959, 12 september 1623.
- cccxxvi.SRE, Eindhoven R 1588, f 244v, 24 mei 1642.
- cccxxvii.SRE, Eindhoven R 2094. Het verlies was voor minstens *f* 6000 veroorzaakt door diefstal (R 243).
- cccxxviii.Thijs, "De Antwerpse lakenververs", 192, 195.
- cccxxix.Melssen, "Oude Eindhovense huizen", 41, 42.
- cccxxx.SRE, Eindhoven N 30, no. 144, 21 augustus 1674.
- cccxxxi.In 1665 wordt hij dagloner in de ververij genoemd (Melssen, *Het register van de cijzen*, 131).
- cccxxxii.SRE, Eindhoven N 51, no. 127, 10 november 1686.
- cccxxxiii.Hij wordt alleen in die hoedanigheid gezien in 1686-1688 (SRE, Eindhoven R 872).
- cccxxxiv.SRE, Eindhoven N 60, no. 62, 1 februari 1691; 6 februari 1691.
- cccxxxv.SRE, Eindhoven R 936, overgegeven op 24 februari 1694.
- cccxxxvi.In 1749 werd Johan Zeegers eigenaar (Melssen, "Oude Eindhovense huizen", 95). In 1729 was Aert Zegers verver van wol en "micelaenen" te Eindhoven (J.Th.M. Melssen, "De Eindhovense wagen", *'t Gruun Buukske*, no. 69 (1979) 44).
- cccxxxvii.Zie ook G. van Gorp, "Proto-industrialisatie in Tilburg en Geldrop", te verschijnen in *Textielhistorische bijdragen*, XXXIX (1999).
- cccxxxviii.Bijvoorbeeld Boeren, "De Tilburgse wonijverheid", 119. Van de Laar, "De bevolking van 's-Hertogenbosch", 68. Blondé, *De sociale structuren*, 100.
- cccxxxix.Kappelhof, "Enige aspecten", 23.
- cccxl.J. Coenen, *Alles wat hier leeft, spint, twernt of leeft. Geschiedenis van Geldrop en Zesgehuchten* (Geldrop, 1987) 36.
- cccxli.A. Monna, "De textielnijverheid te Weert", *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XV (1970). H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)* (3 dln.; The Hague, 1963) I, 269; II, 137.
- cccxlii.Van Gorp, "De Tilburgse lakenhandel", 68.
- cccxliii.F.B.A.M. Verhagen, *Geldrop. Economische-statistische beschrijving van een industrieële plattelandsgemeente vanaf het begin der 19 eeuw* (Eindhoven, 1945) 15-17.
- cccxliv.Van Dillen, *Bronnen*, III, 489.
- cccxlv.GAH, R 605-I, overgegeven op 24 mei 1664. Ook de diensten van Bossche wolgrossiers wijzen op het gebruik van geïmporteerde wol (R 294, 3 december 1652, f 6v; 20 mei 1653, f 0v; 10 juni 1653, f 1. R 296, 9 mei 1656, f 6v. R 299, 19 juni 1663, f 21. R 301, 20 september 1667, f 2v. R 302, 25 oktober 1667, f 2v; 26 juni 1668, f 7. R 304, 28 april 1676, f 3v. R 310, 6 september 1689, f 3. R 659-I, overgegeven op 9 mei 1656. R 806, 27 april 1679. R 937, overgegeven op 5 juni 1663. N 2792, f 106, 17 maart 1681). Zie voor de gebruikte methode om wolleveringen te onderkennen: Adriaenssen, "Spaanse wol", 6.
- cccxlvi.SRE, Geldrop R 242, f 29, 1 april 1690.
- cccxlvii.SRE, Geldrop R 244, f 38v, 11 december 1714. Een ander voorbeeld: R 272, ongef., 29 mei 1694: wijlen Willem Jacobs had een wollenweefgetouw bezeten met scheerramen, scheerdis, schaar, drie scheerloden, veertig drachten, rauwe kaarden en een "laken pors met alle de pampieren daer toe behorende".
- cccxlvi.SRE, Geldrop R 273, ongef., 1 oktober 1699.
- cccxlix.SRE, Geldrop R 273, ongef., 8 februari 1701. Zie voor Ariaen als handelaar: R 272, ongef., 9 november 1694.
- cccl.SRE, Geldrop R 244, f 54v, 28 februari 1716.
- cccli.SRE, Geldrop R 274, f 220, 19 april 1734.

ccclii.SRE, Geldrop R 277, f 14, 25 september 1751.

cccliii.SRE, Geldrop R 212, 5 juli 1764.

cccliv.SRE, Geldrop R 278, f 79v, 29 januari 1767.

ccclv.SRE, Geldrop R 278, f 129, 129v, 2 november 1767. Met dank aan Gerard van Gorp voor Geldropse gegevens.

ccclvi.SRE, Geldrop R 215, 1770. De leveranciers waren Budelse voerlieden, die blijkens de "Beschreeve Staat van den Meijerije", 126, in verstoffen waren gespecialiseerd.

ccclvii.H.A.M. Beijers en P.L. Koolen, "Huizen in de Veestraat tussen 1400 en 1800. Een aanzet tot een reconstructie", *De Vlasbloem*, X (1989) 69-72.

ccclviii.GAH, R 1425, ff 427, 427v, 429v, 429, 14 augustus 1606. GAHM, Helmond R 249, p. 16, 15 juli 1611.

ccclix.J.J.M. Heeren, "Marcelis Herincx", *De Brabantse Leeuw*, II (1953) 190.

ccclx.A.M. Frenken, *Helmond in het verleden* (2 dln.; Helmond, 1928-1929) II, 21, 22.

ccclxi.ARAB, Rekenkamer 23536, 23537.

ccclxii.Frenken, *Helmond in het verleden*, I, 93, 94.

ccclxiii.Frenken, *Helmond in het verleden*, I, 94.

ccclxiv.GAT, Tilburg N 6, f 93v, 20 november 1631. N 7, f 9, 18 januari 1632.

ccclxv.GAH, Gereformeerd Burgerweeshuis 584, rekening Drievuldigheidsjaar 1606-1607, ongef., kapittel uitgaven van garen e.d.: 20 oktober 1606.

ccclxvi.GAW, Weert R 1593.

ccclxvii.GAHM, Helmond R 271, f 157v, 12 september 1656.

ccclxviii.GAHM, Helmond inv. Donkers 2305, bundel 8, 1651-23 maart 1652; 2383, bundel 1. Helmond R 212, 28 februari 1690. R 281, f 146v, 7 april 1691. SRE, Geldrop R 242, f 24, 24 november 1689. R 273, 2 oktober 1699. R 45 (oude inventaris), mei 1676.

ccclxix.Heeren, "Marcelis Herincx", 191.

ccclxx.GAHM, Helmond R 205, 1 juni 1640.

ccclxxi.Frenken, *Helmond in het verleden*, II, 327.

ccclxxii.ARAH, Staten-Generaal 12548-222, rekest van de Bossche lakenkopers aan de Staten-Generaal, op 2 september 1638 doorgestuurd naar de Raad van State.

ccclxxiii.W.A.J.M. Harkx, *De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen. De grondslag van de huidige textielindustrie 1794-1870* (Tilburg, 1967) 24.

ccclxxiv.Beijers en Koolen, "Huizen in de Veestraat", 77.

ccclxxv.GAH, R 1425, ff 427v, 429, 14 augustus 1606.

ccclxxvi.Adriaenssen, "Durendaal als lakenververij", 95, 96.

ccclxxvii.GAT, Voogdijrekening Tilburg 1680-12, 2° rekening.

ccclxxviii.GAH, N 2961 f 45, 8, 16 en 17 februari 1711.

ccclxxix.GAH, N 2792, f 178, 23 mei 1684. SRE, Eindhoven N 60, no. 62, 1 februari 1691; 6 februari 1691.

ccclxxx.GAB, Breda N 349, f 216, 24 april 1699.

ccclxxxi.GAT, Tilburg N 62, no. 101, 20 maart 1703.

ccclxxxii.GAH, N 2823, f 406, 30 maart 1683.

ccclxxxiii.GAT, Oisterwijk R 520, 24 april 1693.

ccclxxxiv.GAB, Weeskamer Breda I-971, 9 mei 1691.

ccclxxxv.GAB, Weeskamer Breda I-1014, 12 augustus 1723.

ccclxxxvi.GAB, Breda N 609, no. 55, 27 april 1729.

ccclxxxvii.N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (3 dln.; 's-Gravenhage, 1908-1939) III, 679, 680.

ccclxxxviii.GAA, N 93, f 203v, 28 mei 1603.

ccclxxxix.In totaal werd voor grondstoffen f 43.826 uitgegeven, maar daarvan is f 2218 niet gespecificeerd.

cccxc.Het gebruik van een aantal van deze stoffen was overigens verboden te 's-Hertogenbosch.

cccxi.GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 132, 30 januari 1663.

cccxcii.GAT, Voogdijrekening Tilburg 1605-5, sub uitgaven. GAH, R 1460, f 45v, maart 1613. R 1494, f 31v, 23 oktober 1617. R 1495, f 194, 24 maart 1620. R 1514, f 342, 3 april 1614. R 1517, f 237v, 14 maart 1617. R 1518, f 53, 8 november 1617. R 1527, f 170, 9 mei 1626. R 1534, f 193, 2 maart 1622. R 1536, f 327, 18 april 1625.

cccxciii.GAH, R 284, 10 oktober 1628. R 286, 13 juli 1632; 29 augustus 1634. R 292, 12 januari 1649, f 9v; 9 maart 1649, f 12v. R 1556, f 188, 11 maart 1638. R 1557, f 396v, 5 juli 1639. Kort na zijn dood werden in veertien aanspraken twintig Tilburgers en twee Oisterwijkers tot betaling van de schulden gemaand (R 292, 8 december 1648, ff 22v, 23); van sommigen van hen is bekend dat zij wol hadden gekocht (Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg", 5). Onder de klanten waren ook lakenkopers te 's-Hertogenbosch en Hilvarenbeek: R 457, ongef., 10 januari 1624. R 909, overgegeven op 3 maart 1652.

cccxciv.GAT, Boedelrekening Tilburg 1660-5, bijlage bij de tweede rekening.

cccxcv.GAT, Civiele zaken Tilburg 2245. Ongenventariseerde civiele processen Tilburg, doos 118, 21 november 1658. Doos 127, 26 juni 1663; 1663 z.d. Doos 145, 16 juni 1671.

cccxcvi.GAH, N 2716, f 189, 24 september 1655. N 2719, f 351, 19 augustus 1659. Koopmansarchieven, 15 maart 1640. R 294, 23 april 1652, ff 3v, 11, 11v. R 295, 2 maart 1655, f 4v; 17 juli 1657, ff 7v, 8, 8v. R 599-I, overgegeven op 4 maart 1665. R 299, f 5v; 8 november 1661, f 5; 22 november 1661, f 6; 8 november 1661, f 5. R 301, 20 september 1667, f 3; 11 oktober 1667, f 19v; 25 oktober 1667, f 7v; 20 maart 1668, ff 7, 7v; 10 april 1668, f 7; 12 juni 1668, f 11; 26 juni 1668, f 16v; 17 juli 1668, f 17; 18 juni 1669, ff 6, 8; 21 januari 1670, f 2. R 304, 14 april 1676, f 2v; 24 november 1676, f 20v. R 676-I, 23 april 1652. R 749-I, overgegeven op 2 maart 1655. R 783-II, overgegeven op 7 september 1677. R 797, overgegeven op 19 november 1686. R 857, overgegeven op 23 april 1652 (twee aanspraken). R 876, overgegeven op 23 oktober 1657. R 899, 1641. R 928, overgegeven op 2 maart 1655. R 925-II, 1656. R 929-II, 1653-1654. R 979, overgegeven op 20 juni 1651. R 1029, overgegeven op 2 december 1687. R 1051-II, overgegeven op 10 oktober 1656. R 1117, overgegeven op 5 augustus 1661. R 1120-I, 30 januari 1652. R 2250-I, 24 november 1663. SAT, inv. 868 (notarieel protocol), f 76, 19 augustus 1648.

cccxcvii.GAH, R 306, 9 januari 1680, ff 5, 5v, 6. R 308, 5 november 1686, ff 2v, 3v. R 835, 6 maart 1687. R 949, overgegeven op 5 november 1686. R 1103, overgegeven op 5 november 1686.

cccxcviii.GAH, R 806, overgegeven op 19 november 1686. R 908-I, overgegeven op 5 november 1686. R 1053, overgegeven op 19 november 1686.

cccxcix.GAB, Breda R 828, f 89, 12 november 1659. GAH, R 659-I, 21 oktober 1659. GAT, Voogdijrekening Tilburg 1651-4. Idem 1652-2, sub uitgaven. Idem 1660-5, 1° rekening, 1630-1632. Civiele zaken Tilburg 2245, 27 juni 1633. Ongeinventariseerde civiele processen Tilburg, serie 1650-1659, 1658. Collectie Varia Tilburg, Serie 1650-1659, appointment van 10 december 1658. Ongenummerde doos, inventaris van Adriaen Corstiaenssen, 14 mei 1642. Nicolaes' klandizie te Turnhout kan dateren uit zijn tijd te Hoogstraten (SAT, inv. 868 (notarieel protocol), f 354, 29 december 1651).

cd.Tilburgse klandizie: GAT, Ongeinventariseerde civiele processen Tilburg, doos 118, conclusie voor Struve versus Jan Jans Smolders, jaren '50; conclusie voor Struve versus Adriaen Jan Embrechts de Canter, jaren '50. Doos 134, overgegeven op 29 april 1659. Doos 144, 21 januari 1670. Serie 1650-1659, z.d.: aanspraak van Struve versus Peter Cornelis van Eeten; 16 juli 1658: conclusie voor Struve versus Peter Adriaen Naedemaels. Collectie Varia Tilburg, inventaris van Catharina Alewijns, 21 februari 1659. RANB, 195, ongef., i.m. 15 februari 1657. De klant uit Zundert: GAB, Breda R 826, f 101, 10 februari 1656; f 102, 12 februari 1656. Turnhout: SAT, inv. 1034 (goedenisboek), anno 1664, f 9, 19 januari 1664.

cdi.Hun beroepen heb ik vastgesteld aan de hand van de fiches op de notariële akten uit 1691-1699.

cdii.Andere Tilburgse klanten: GAT, Voogdijrekening Tilburg 1701-1, sub uitgaven. GAB, Breda N 454, f 1, 2 januari 1708.

cdiii.GAB, Weeskamer Breda I-971, 9 mei 1691.

cdiv.GAT, Ongeinventariseerde civiele processen Tilburg, serie 1650-1659, aanspraak en conclusie voor Abraham Lodewijcx van Weesp. Idem, doos 132, 30 januari 1663. Idem, doos 133, overgegeven op 23 november 1661. Idem, doos 134, overgegeven op 29 april 1659. Idem doos 145, 16 juni 1671. Zie ook: doos 138, 12 oktober 1659. Tilburg N 18, no. 26, 3 juni 1656.

cdv.GAH, R 304, 24 maart 1676, f 7v; 24 november 1676, f 18. GAT, Ongenventariseerde civiele processen Tilburg, serie 1650-1659, aanspraak voor Mutsaerts. Doos 121, overgegeven op 17 maart 1665. Doos 122, overgegeven op 2 december 1659. Doos 141, overgegeven op 24 juni 1670. Collectie Varia Tilburg, ongenummerde doos, inventaris van Catharina Alewijns, 21 februari 1659; procedure versus Jan Marquies van Dal, januari 1676. Voor een herenhuis te Moergestel verfd Mutsaerts in 1663 laken "tot behanghseel" groen (Ongeinventariseerde civiele processen Tilburg, doos 131, overgegeven op 19 mei 1669). Voogdijrekening Tilburg 1652-2, sub uitgaven, 22 augustus 1649. Twaalf van de veertien schuldenaren in Mutsaerts' sterfhuis kunnen worden geïdentificeerd als Tilburgers (Idem 1680-12, 1° rekening; in de tweede rekening, gesloten op 5 februari 1680, komt ook een lakenkoper uit Weelde voor). Idem 1681-2, kwitanties bij de eerste rekening, 23 april 1676; 13 februari 1677. Idem 1685-11, sub uitgaven. Idem 1690-1, kwitantie bij de eerste rekening, 22 februari 1680.

cdvi.Turnhout: SAT, inv. 868 (notarieel protocol), f 231, 29 juni 1650; 875 (notarieel protocol), f 273, 11 april 1665. Zie hierna ook § 4d. Dessel: R. Knaepen, *Mol - Baelen - Desschel 1559-1795. De oude keizerlijke vrijheid en haar voogdijdistrict* (Mol, 1982) 327.

cdvii.*Placcaerten ende ordonnantien vande hertoghen van Brabant*, dl. IV (Brussel, 1677) 113.

cdviii.GAT, Tilburg N 22, f 83v, 2 mei 1663.

cdix.SAT, inv. 1034 (goedenisboek), anno 1664, ff 8v, 9, 19 januari 1664.

cdx.ARAH, Staten-Generaal 3269, f 356, 11 juni 1663.

cdxi.GAT, Tilburg N 37-1, f 10v, 1 maart 1687.

cdxii.SRE, Eindhoven R 348, overgegeven op 14 januari 1662.

cdxiii.SRE, Eindhoven R 2094. GAH, R 294, 9 april 1652, f 4. R 295, 2 maart 1655, f 5. R 624, overgegeven op 12 januari 1649. R 673, 6 juni 1651. R 720-II, overgegeven op 19 maart 1652. R 749-I, overgegeven op 2 maart 1655. R 915, overgegeven op 9 januari 1652. (Voor de identificatie van de Eindhovenaren is gebruik gemaakt van Melssen, *Het register van de cijzen*, 108 e.v., en RANB, Raad van Brabant 194, ongef., 5 december 1648).

cdxiv.J. Coenen, *Leende. Geschiedenis van een dorp met een ondernemende bevolking* (Leende, 1997) 178 e.v.

cdxv.Van Dillen, *Bronnen*, III, 489.

cdxvi.Eindhoven: SRE, Eindhoven R 722, R 723 en R 724, overgegeven op 3 juni 1679. Geldrop: Geldrop R 137, overgegeven op 29 april 1677. Eindhoven R 601, overgegeven op 29 juni 1675. R 602, overgegeven op 29 juni 1675. Zie voor de juridische rel tussen de Geldropse lakenkoper Goort Wouters en Bunnens: L.G.A. Houben, *Geschiedenis van Eindhoven, de stad van Kempenland* (2 dln.; Eindhoven, 1889) II, 92 e.v. Klanten uit andere

plaatsen: Eindhoven R 524, 525, 526 en 527, overgegeven op 10 mei 1670 (rekeningen voor wol- en lakenkopers te Eersel). R 603, overgegeven op 19 januari 1675 (rekening voor een inwoner van Riethoven). R 725, overgegeven op 11 november 1679 (rekening voor een inwoner van Sint-Oedenrode).

cdxvii.SRE, Eindhoven R 2022, lijst met citaties, 5 juli 1679.

cdxviii.Voor Peer: GAW, OAA Weert 3576, los blad tussen pp. 208 en 209, 5 mei 1640.

cdxix.GAT, Ongeïntariseerde civiele processen Tilburg, doos 140.

cdxx.GAHM, Helmond R 205, 1 juni 1640.

cdxxi.Overal werkten de ververs met rekeningen-courant, die elk kwartaal werden vereffend.

cdxxii.GAH, R 783-II, overgegeven op 7 september 1677.

cdxxiii.GAT, Voogdij- en boedelrekeningen Tilburg 1660-5.

cdxxiv.GAT, Ongeïntariseerde civiele processen Tilburg, doos 118.

cdxxv.GAH, R 899, rekening voor Joan van Santvoort, 1641.

cdxxvi.Een samenvatting van het onderzoek naar en de discussie over de winst van industriële ondernemingen tijdens het Ancien Régime geeft F. Braudel, *Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw). Deel II. het spel van de handel* (vert. door E. Gratama, K. van Gulik en G. Rombach; Amsterdam, 1989) 317 e.v. Mijn percentage van 12 is volstrekt arbitrair, -een werkhypothese-, maar laag.

cdxxvii.Zie voor de geschatte jaarproductie te Tilburg: Van Gorp, "De Tilburgse lakenhandel", 60.

cdxxviii.Posthumus, *De geschiedenis*, III, 676.

cdxxix.Evenals Nicolaes Donckers te Breda, zie § 3b.

cdxxx.GAH, R 427, ongef., 16 januari 1634. Geefhuis 448, rekening 1632-1633, f 93, 23 november 1628. Gereformeerd Burgerweeshuis 591, rekening 1632-1633, f 92v, 22 oktober 1632. N 2686, ongef., 12 maart 1652. N 2796, f 484, 20 november 1673. SAA, Proces G-7273. GAA, N 2206, p. 299, 18 augustus 1659.

cdxxxi.GAH, R 295, 2 maart 1655, f 5. R 296, 17 juli 1657, f 8v; 4 september 1657, f 8. R 305, rol van 19 november 1675, f 17v. N 2816, f 377v, 18 april 1686; f 378, 20 april 1686. N 2824, f 296, 23 maart 1686. GAT, Collectie Varia Tilburg 652, kwitanties en brieven, z.d.; 20 juni 1656; 15 maart 1657; 24 april 1657; 31 juli 1657; 25 september 1658; rekeningen z.d. (1655, 1656). SRE, Eindhoven R 2094.

cdxxxii.GAH, N 2755, no 179, 27 september 1677. N 2759, no 228, 29 december 1680. N 2762, f 60, 1 november 1688; f 146, 21 januari 1690. R 1957, ongef., f 122, 3 februari 1690. SRE, Eindhoven R 2022, rekening van de vrachtrijder Claes Goorts, 31 november 1669; 16 mei 1670; 24 februari 1671; 9 mei 1671; vgl. weesrekening 1679-1681, f 28v, 14 januari 1680.

cdxxxiii.GAH, R 978, overgegeven op 20 juni 1657. Voor identificatie van de verver: Melssen, *Het register van de cijzen*, 124.

cdxxxiv.GAH, N 2759, no. 177, 11 januari 1680.

cdxxxv.GAH, R 614-II, overgegeven op 10 oktober 1690. R 741-II, overgegeven op 19 november 1686. R 1110, overgegeven op 5 september 1690.

cdxxxvi.GAH, N 2759, no. 103, 5 november 1678.

cdxxxvii.GAH, N 2791, f 10, 18 april 1680; f 21, 8 mei 1680.

cdxxxviii.GAH, N 2792, ff 106, 107, 22 maart 1681.

cdxxxix.GAH, N 2792, f 10v, 18 april 1680; f 36v, 18 juli 1680; f 41, 22 juli 1680. N 2822, f 214v, 22 juni 1680; f 215v, 30 juli 1680; f 226, 30 augustus 1680.

cdxl.GAH, N 2792, f 21v, 18 mei 1680. Met dit huis wordt vermoedelijk het gelijknamige pand in de Verwersstraat bedoeld (J. Mosmans en A.H.J. Mosmans, *Oude namen van huizen en straten te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1907) 67).

cdxli.GAH, N 2812, f 325, 8 april 1676. N 2849, f 1, 17 juli 1669.

cdxlii.GAT, N 2792, ff 178, 178v, 23 mei 1684.

cdxliii.SAT, inv. 880 (notarieel protocol), f 133, 24 maart 1676.

cdxliv.GAB, Breda N 577, f 294, 27 november 1716.

cdxlv.GAT, Ongeïntariseerde civiele processen Tilburg, doos 120, overgegeven op 7 maart 1662. Doos 124, 1661. Voogdijrekening Tilburg 1680-12.

cdxlvi.RANB, Raad van Brabant 200, ongef., op 10 januari 1676 gefiatteerd rekest. Idem 201, ongef. (tussen de fiats van september 1677), 10 januari 1676. GAT, Tilburg R 614, 17 juli 1663. Voogdijrekening Tilburg 1652-2, sub uitgaven, 20 augustus 1650. Idem 1679-1, sub uitgaven.

cdxlvii.SAT, inv. 1034 (goedenisboek), anno 1664, f 8v, 19 januari 1664.

cdxlviii.GAT, OAA Hilvarenbeek 1255, 26 juli 1653; 14 augustus 1653; 25 november 1653. Idem 1285, 26 oktober 1658.

cdxlix.GAT, Ongeïntariseerde civiele processen Tilburg, doos 126, overgegeven op 11 mei 1666. Collectie Varia Tilburg, ongenummerde doos, lijst van civiele procedures, 1660-1670.

cdl.GAT, Ongeïntariseerde civiele processen Tilburg, doos 132, overgegeven op 18 december 1663. Tilburg N 37, f 10v, 1 maart 1687.

cdli.GAH, R 755, 27 juni 1676.

cdlii.RANB, Raad van Brabant 201, ongef., 10 januari 1676.

cdliii.GAH, OA, A 328, 1687.

cdliv.Heeren, "Marcelis Herincx", 191.

cdlv.Melssen, *Het register van de cijzen*, 43.

- cdlvi. De oudste generaties Donckers handelden via hun zwagers te Sevilla, Antwerpen en Amsterdam (Adriaenssen, "Een God behagelick werck"). Martinus' zwager, de Amsterdamse scheepsbevrachter Gisberto van Susteren, handelde in compagnonschap met zijn broer te Cádiz onder andere in wollen lakens. Marcellis Herinx te Eindhoven kocht zijn verfstoffen via zijn broer Antonio te Amsterdam en een zwager te Dordrecht. De lakenverversfamilie Van Berckel had een telg in Cádiz (J. Everaert, *De internationale en koloniale handel der Vlaamse firma's te Cádiz 1670-1700* (Brugge, 1973) 41, 782).
- cdlvii. Zie bijvoorbeeld GAB, OAA Breda 222, no. 92, april of mei 1628. Thomas Ernst van Goor, *Beschryving der Stadt en Lande van Breda* (In 's Gravenhage, By Jacobus vanden Kieboom, MDCCXLIV) 64, noemt als 'stad- en slotvoogd' in 1625 e.v. Claude de Rye, baron van Balançon, in 1630 e.v. Jan de Maisieres, heer van Chault, Vallon, Noiret etc., en in 1636 Gomar Fourdin.
- cdlviii. SAA, Proces G 7273. GAB, Breda R 155-22. GAH, R 1885, ongef., 1 juli 1636; 21 augustus 1636.
- cdlix. GAH, N 2675, ongef., 9 mei 1639; 24 november 1639.
- cdlx. Cau e.a., *Groot Placcaetboeck*, I, 1174, 1775. Melchior Donckers maakte in 1635 geld vrij door voor *f* 8400 zijn huis in de Sint-Jorisstraat te 's-Hertogenbosch te verkopen (GAH, OA, Stadsresoluties B 141, f 9, 30 oktober 1635). Zijn schoonzoon en vennoot Van Zutphen ging in 1638 bankroet.
- cdlxi. J.I. Israel, "Spanish wool exports and the European economy, 1610-40", *Economic History Review*, 2° serie, XXXIII (1980) 208.
- cdlxii. Bijvoorbeeld GAT, Tilburg R 612, 3 september 1654; 11 september 1654.
- cdlxiii. Bijlsma, "De Zuidnederlandsche immigranten". R. Bijlsma, *Rotterdamsch welvaren 1550-1650* (s-Gravenhage, 1918) 116. H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam* (4 dln.; Zaltbommel, 1974-1975) III, 731, 732, 830.
- cdlxiv. Bijlsma, "De Zuidnederlandsche immigranten", 43.
- cdlxv. GAA, N 753, p. 7, 25 februari 1627.
- cdlxvi. De Nie, *De ontwikkeling*, bijlagen, XXV, XXVI, LI, LIII, LV. Zie voor beide ververs: Bijlsma, "De Zuidnederlandsche immigranten", 43.
- cdlxvii. GAT, Tilburg R 612, 3 september 1654.
- cdlxviii. Bijlsma, "De Zuidnederlandsche immigranten", 43.
- cdlxix. GAH, R 447, 26 augustus 1645. R 1083. R 1127-II. N 2691, f 186v-202, 20 augustus 1646.
- cdlxx. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 120, overgegeven op 7 maart 1662. Doos 124, overgegeven op 13 september 1661. Doos 134, overgegeven op 29 april 1659. Collectie Varia Tilburg, ongenummerde doos, inventaris van Catharina Alewijns, 21 februari 1659; lijst van civiele procedures, 1660-1670.
- cdlxxi. GAT, Collectie Varia Tilburg, 652, inventaris van 4 augustus 1657 met een rekening van 6 december 1656; inventaris van de ververij; rekening van 27 april 1657. Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 124, 1661.
- cdlxxii. GAT, Tilburg N 20, f 32, 28 juli 1658. R 613, 10 oktober 1662. R 814, 18 februari 1659. Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, Serie 1650-1659, overgegeven op 4 november 1659. Doos 118, overgegeven op 18 november 1657. Doos 128, 17 februari 1660. Doos 138, 1660. Voogdijrekening Tilburg 1669-3, sub uitgaven, 1667.
- cdlxxiii. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 142, 1672.
- cdlxxiv. GAH, R 1129, 2 september 1644. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 136, overgegeven op 23 mei 1662 (vijf aanspraken voor het verven van onder andere karmozijnrood en -paars). Zie voor de firma: Bijlsma, "De Zuidnederlandsche immigranten", 44, en Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg", 8.
- cdlxxv. SRE, Eindhoven R 441, overgegeven op 15 januari 1667. (Overigens was hij ook een klant van de ververijen-Donckers te 's-Hertogenbosch en Eindhoven.)
- cdlxxvi. N.W. Posthumus, *De nationale organisatie der lakenkoopers tijdens de Republiek* (Utrecht, 1927) XXV.
- cdlxxvii. Eenzelfde ontwikkeling toont Antwerpen, waar rond 1625 nog maar zes of zeven, in 1631 vijf en in 1640 vier lakenververs over zijn (Thijs, *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek'*, 76).
- cdlxxviii. Van Heurn, *Historie der stad en meyerie*, III, 51.
- cdlxxix. J.I. Israel, "The States General and the strategic regulation of the Dutch river trade, 1621-1636", *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis van de Nederlanden*, XCV (1980) 465.
- cdlxxx. ARAB, Rekenkamer 23530, f XIXv.
- cdlxxxi. GAB, Breda R 823, f 160v, 14 augustus 1623; f 161, 16 augustus 1623.
- cdlxxxii. GAB, Breda R 823, f 162, 17 augustus 1623. (De Tilburgse lakens bleven buiten beschouwing, omdat die al waren vrijgesteld van het binnenlandse paspoort).
- cdlxxxiii. ARAH, Nassause Domeinraad 8003, f 91, 6 augustus 1623.
- cdlxxxiv. ARAH, Staten-Generaal 12548-222, 18 september 1623. J. Roelevink, *Resolutiën der Staten-Generaal*, nieuwe reeks, VI (s-Gravenhage, 1989) 223, 285, 289.
- cdlxxxv. Cau e.a., *Groot Placcaetboeck*, I, 1174, 1175.
- cdlxxxvi. ARAH, Staten-Generaal 12548-222.
- cdlxxxvii. ARAH, Staten-Generaal 12548-222, "Cort advertisement" van de regering van Tilburg, z.d. (± 1637).
- cdlxxxviii. GAH, OA, Stadsresoluties A 29, 7 maart 1634.
- cdlxxxix. ARAH, Staten-Generaal 12548-222, 17 juni 1634.

- cdxc.GAT, Tilburg R 620, f 31, 9 februari 1640.
- cdxci.Cau e.a., *Groot Placcaetboeck*, II, 2923-2926.
- cdxcii.ARAH, Staten-Generaal 3311, f415, 20 april 1685. Idem 3317, f 111, 4 februari 1688.
- cdxciii.GAT, OAA 111, rekening van 1671, aanhef.
- cdxciv.SAA, Privilegekamer 1016, no. 29, 21 december 1680. Voor de in de wol geverfde lakens gold een tussentarief.
- cdxcv.A.M.J.A. Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794* (2 dln.; Nijmegen, 1990-1992) I, 405.
- cdxcvi.ARAH, Staten-Generaal 5623, 19 november 1687. Van Gurp, "De Tilburgse lakenhandel", 56.
- cdxcvii.Posthumus, *Bronnen*, VI, 33.
- cdxcviii.Cau e.a., *Groot Placcaetboeck*, I, 2530, 2531.
- cdxcix.H. Becht, *Statistische gegevens betreffende den handelsomzet van de Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende de 17e eeuw (1579-1715)* (s-Gravenhage, 1908) 92, 93. J. Hovy, *Het voorstel van 1751 tot instelling van een beperkt vrijhavenstelsel in de Republiek (propositie tot een gelimiteerd porto-franco)* (Groningen, 1966) 134.
- d.A.C.M. Kappelhof, *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730)* (Tilburg, 1986) 411.
- di.Voor de berekeningen van de gemiddelde verflonen is uitgegaan van de rekeningen-courant van de Boxtelse lakenkoper Goyaert Martens van Duijsel bij de Bossche verver Jan Baptista Donckers over de jaren 1656-1670 en van de Tilburgse lakenkoper Willem Geritsen de Roij bij de Goirlese verver Abraham Lodewijcx over de jaren 1650-1654, waarin het verven van bijna vijfhonderd lakens in rekening wordt gebracht (GAH, R 783-II, overgegeven op 7 september 1677. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 134, overgegeven op 29 april 1659).
- dii.GAB, OAA Breda 22, p. 269, 26 april 1688; p. 273, 1 augustus 1689. GAH, OA, A 328, anno 1689, extract uit de resolutie van Staten-Generaal van 7 mei 1689. ARAH, Staten-Generaal 3317, f 534, 6 mei 1688; f 587v, 21 mei 1688. Idem 5624-II, 21 mei 1688.
- diii.ARAH, Admiraliteitscolleges 12, 15 december 1687; 16 december 1687. Staten-Generaal 5623, memorie van de admodiateur, overgegeven op 27 november 1687. Idem 5624-I, 16 december 1688. Idem 5624-II, 25 maart 1688.
- div.GAH, OA, A 328, anno 1691, extracten uit de resoluties van de Staten-Generaal van 22 mei 1691 en 22 november 1691.
- dv.ARAH, Staten-Generaal 3317, f 360, 31 maart 1688; f 526, 5 mei 1688; f 601v, 22 mei 1688. W.A.J.M. Harkx, *De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen. De grondslag van de huidige textielindustrie 1794-1870* (Tilburg, 1967) 29, 30.
- dvi.Cau e.a., *Groot Placcaetboeck*, VI, 1471.
- dvii.Cau e.a., *Groot Placcaetboeck*, VI, 1382.
- dviii.GAT, OAA Oosterwijk 8, ff 43v-50, 54, 61 en 160, 18 oktober 1722. ARAH, Admiraliteitscolleges, aanhangsel XXXI, 377, f 73, 2 juni 1723. Zie voor Oosterwijkse pogingen sinds de jaren 1690: Kappelhof, *De belastingheffing in de Meierij*, 130.
- dix.Geldrop: ARAH, Admiraliteitscolleges, aanhangsel XXXI, 377, f 88v, 12 juli 1729. Oosterhout: Staten-Generaal 3331, f 135, 19 februari 1728; f 361v, 14 april 1728. Vgl. Verhagen, *Geldrop*, 14-17.
- dx.ARAH, Admiraliteitscolleges, aanhangsel XXXVII, 100, omslag "Concessie voor de laken fabricquen te Oosterhout a° 1724", 14 april 1728.
- dxi.Zie voor een vroeg Weerts voorbeeld uit 1667 met retroacta: GAW, OAA Weert 3207. Een Tilburgse *test case* uit 1731: ARAH, Admiraliteitscolleges, aanhangsel XXXVII, 26, f 228v, no. 100; f 231, no. 102. GAT, Tilburg R 473, f 14v, 31 maart 1731.
- dxii.ARAH, Admiraliteitscolleges 186, 125, 27 januari 1728. Staten-Generaal 3331, f 63v, 21 januari 1728. Het verbod werd herhaald in 1743 (Cau e.a., *Groot Placcaetboeck*, VII, 1528).
- dxiii.ARAH, Admiraliteitscolleges, aanhangsel XXXI, 379, nrs. 50 en 51, 29 mei 1731.
- dxiv.Posthumus, *Bronnen*, VI, 27. Verwarrend is de vermelding van Geldrop, dat geen enkele concessie bezat. Voorts wordt met Oosterhout Oosterwijk bedoeld. Beide heerlijkheden worden in de plakkaten vaker verward, zie bijvoorbeeld Cau e.a., *Groot Placcaetboeck*, VI, 1388: Oosterwijk waar Oosterhout bedoeld wordt. ARAH, Staten-Generaal 3331, f 361v, 19 april 1728: in een resolutie over Oosterhout wordt ook per abuis gesproken over Oosterwijk, een kantlijnaantekening geeft Oosterhout, de index op het resolutieboek geeft weer Oosterwijk. Zie ook Admiraliteitscolleges, aanhangsel XXXVII, 100, 7 juni 1731: Oirschot in plaats van Oosterhout.
- dxv.Posthumus, *Bronnen*, VI, 33, 407. Het invoerverbod van geverfde stoffen werd in 1728 en 1743 gevestigd en herhaald: Cau e.a., *Groot Placcaetboeck*, VI, 1528.
- dxvi.Brugmans, *Statistieken*, I, 128.
- dxvii.Cf. Hovy, *Het voorstel van 1751*, 72, 73.
- dxviii.W. Endrei, "Manufacturing a piece of woollen cloth in medieval Flanders: how many work hours?", in: E. Aerts en J.H. Munro (uitg.), *Textiles of the Low Countries in European economy history* (Leuven, 1990).
- dxix.Van Dillen, *Bronnen*, III, *passim*, noemt te Amsterdam in ± 1630-1660 blauw-, bombazijn-, borat-, damast-, garen-, karmozijn-, kousen-, laken-, rood-, saai-, scharlaken-, zwart- en zijdeververs, en Posthumus, *De geschiedenis*, III, 675, spreekt van vijfendertig verschillende verversberoepen.
- dx.G.W. Kernkamp, "De 'droogscheerders-synode'. Een bijdrage tot de geschiedenis van de lakenindustrie in Holland in de 17de en 18de eeuw", in: *Geschiedkundige opstellen, uitgegeven ter eere van dr. H.C. Rogge* (Leiden, z.j.) 120.
- dxxi.Bijvoorbeeld: Posthumus, *Bronnen*, V, p. 573, no. 449.
- dxii.Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, III, 732.

- dxxiii. De cijfers van 1660-1674 zijn afgeleid uit de schellingenrekeningen van 1660, 1668, 1671 en 1674 (GAT, OAA Tilburg 111, 111ter, 112, 113. Collectie Varia Tilburg, doos 663, 29 januari 1674. Ongenummerde doos, eind 1660). Die van 1689-1700 zijn afgeleid van de opbrengsten van het loodgeld (Idem, doos 676, blad met "den ontfangh der lakenne" door Willem Hendrick van Langen, 15 augustus 1688 - 26 augustus 1700. OAA Tilburg 1F, 31 juli 1700. ARAH, Admiraliteitscolleges, aanhangsel XXXVII, 26, f 225, no. 98, 24 maart 1694).
- dxxiv. Posthumus, *De geschiedenis*, III, 805.
- dxxv. Jacob van Oudenhoven, *Beschryvinghe van de Meyerye van 's Hertogen-Bossche* (Amsterdam, bij Broer Jansz, 1649) 9, 10.
- dxxvi. GAB, OAA Breda 2777, 1646.
- dxxvii. RANB, Leen- en Tolkamer 138, f 3, 22 september 1727.
- dxxviii. Posthumus, *Bronnen*, VI, 596, no. 359. Vooral Tilburg, want Breda kende nauwelijks laken-, maar vooral saainijverheid, Oisterwijk telde in totaal 30 à 80 lakengetouwen (zie § 3d) en in Hilversum werkten in 1750 ongeveer 100 getouwen en daarna aanmerkelijk minder (C.L. Heek, "De opkomst van de tapijtfabrieken te Hilversum in de tweede helft van de 18e eeuw", *Het Gooi*, I (1906) 40).
- dxxix. J.I. Israel, *Dutch primacy in world trade, 1585-1740* (Oxford, 1989) 385-387.
- dxxx. Nota bene: de oude *topos* van het arme Brabant dreigt te worden verdrongen door de al even sleetse antitooip van een het-viel-wel-mee-met-Brabant.